

ΟΙ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΟΙ ΚΑΜΑΡΩΤΟΙ ΤΑΦΟΙ

(Καταγωγή καὶ λατρευτικαὶ ιδέαι)

ΥΠΟ ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ ΠΑΛΛΑ

Διὰ τῆς παρούσης μελέτης — περὶ τῶν χριστιανικῶν καμαρωτῶν τάφων — συμπληρώνω παρατηρήσεις τινὰς περὶ τῶν χριστιανικῶν καὶ βυζαντινῶν ταφῶν, δημοσιευθείσας παρ' ἐμοῦ εἰς τὴν Ἀρχ. Ἐφημ. 1950-1951 σ. 163 κέ. Ἐδῶ ὁμιλῶ περὶ τοῦ ἀπλοῦ καμαρωτοῦ τάφου καὶ περὶ τοῦ σπανιότερου διωρόφου. Ὁ καθ' αὐτὸ τύπος τοῦ χριστιανικοῦ καὶ βυζαντινοῦ καμαρωτοῦ τάφου εἶναι ὁ ἀπλοῦς· συνεξετάζω ὅμως καὶ τὸν διωρόφον, ἐπειδὴ ἀμφότεροι οἱ τύποι παρουσιάζουν ἐν πολλοῖς κοινὰ προβλήματα.

Α'. Ο ΑΠΛΟΥΣ ΚΑΜΑΡΩΤΟΣ ΤΑΦΟΣ

1. Ὁ ἀπλοῦς βυζαντινὸς καμαρωτὸς τάφος εἶναι μικρὸν ὀρθογώνιον κτίσμα ὑπὸ τὸ ἔδαφος, καλυπτόμενον ὑπὸ ἡμικυλινδρικοῦ θόλου καὶ προσιτὸν διὰ θυρίδος, ἀνοιγομένης εἰς τὴν μίαν τῶν στενῶν πλευρῶν του, τὴν πρὸς Α., μέχρι τῆς ὁποίας διολισθαίνει τις διὰ στενῆς διόδου μὲ μίαν ἢ περισσοτέρας βαθμίδας. Σπανιώτερον ἀντὶ θυρίδος ὑπάρχει ἄνοιγμα ἐπάνω, σχηματιζόμενον διὰ διακοπῆς τῆς συνεχείας τῆς καμάρας καὶ διὰ τοῦ ὁποίου κατολισθαίνει τις ἐντὸς τοῦ τάφου. Ἀρχαιότερον εἶναι τὸ εἶδος μετὰ στενῆς διόδου. Ἀλλὰ τόσον τὸ ἐπάνω ἄνοιγμα ὅσον καὶ ἡ στενὴ δίοδος καλύπτονται δι' ὀριζοντίου κινητῆς πλακός. Εἰς τὸν Σάλωνα (Manastirine, Marusinac καὶ Karljuc) ἡ εἴσοδος εἰς τὸν καμαρωτὸν τάφον ἀποκλείεται ἐνίοτε καὶ διὰ δευτέρας πλακός, αὐτῆς καθέτου· ἡ κάθετος δὲ αὕτη πλάξ ἢ προσαρμόζεται εἰς τὴν καθ' αὐτὸ θυρίδα τοῦ τάφου¹ ἢ κινεῖται πρὸ τῆς θυρίδος ἐν εἴδει καταρρακτῆς μεταξὺ δύο ἐπιμήκων ἐγκοπῶν, κατεσκευασμένων εἰς τὰ ἐκατέρωθεν τοιχάρια². Τέλος ἀπαντοῦν καμαρωτοὶ τάφοι μετὰ θυρίδος μὲν εἰς τὴν μίαν τῶν στενῶν πλευρῶν, ἀλλ' ἄνευ διόδου προσπελάσεως· εἰς αὐτοὺς ἡ θυρὶς ἀνοίγεται συνήθως ἀρκετὰ ὑψηλότερον τοῦ δαπέδου τοῦ τάφου, ὡς «παράθυρον»³. Αἱ βαθμίδες τοποθετοῦνται κατὰ τὸν ἄξονα τοῦ τάφου, ἀλλ' ἐνίοτε καὶ ἐγ-

1 E. Dyggve - R. Egger, *Forschungen in Salona* III, 7. Περὶ καὶ τὸν τάφον τῆς νησίδος Lopudu (V. Novak, *Bull. Arch. et Hist. Dalmate*, LI, 1930-34, σ. 172 καὶ 195 εἰκ. 2-4 σερβ.). Ἐν Ἑλλάδι δευτέρα πλάξ, κάθετος, ἔχει σημειωθῇ μόνον εἰς τάφον τῆς Κορίνθου (O. Broneer, *Amer. Journ. Arch.* XXXIX, 1935, 55 εἰκ. 2).

2 Dyggve-Egger, ἔ.ἀ. σ. 9 εἰκ. 14, Fr. Bulić-R. Egger, *Forsch. in Sal.* II, 36 κέ. εἰκ. 33, 34, 37, J. Brønd-

sted ἐν *Recherches à Salone*, I, 135-6, Dujčević - Miočević, *Archaeol. Jugoslavica* I, 1954, 59 πίν. I4 καὶ εἰκ. 2. Ὁμοίαν μέθοδον ἀπαντῶμεν καὶ εἰς Μακεδονίαν (Κροῦπνικ Βουλγαρίας) (A. Rachéon, *Bull. Inst. Arch. Bulg.*, VIII, 1934, 434 κέ. εἰκ. 246-249 βουλγ.).

3 Τάφος εἰς Βιστρίτσαν παρὰ τὴν Σόφιαν (S. Stančev, *Bull. Inst. Arch. Bulg.* XVII, 1950, 281 κέ. εἰκ. 228 κέ.). Ἦδη εἰς ἐθνικοὺς τάφους τῆς Θεσσαλονίκης (X. Μακαρόνας, *Πρ. Ἀρχ. Ἐτ.* 1949, 149 εἰκ. 4).

καρσίως πρὸς τὸν ἄξονα¹. Ἐπίσης δ' ἐνίοτε ἐπὶ τοῦ δυτικοῦ ἄκρου τοῦ καμαρωτοῦ τάφου τοποθετεῖται ἐξέχον ἐνεπίγραφον «σημα»².

Οἱ μετὰ διόδου καμαρωτοὶ τάφοι ἀποτελοῦν εἶδος νεκρικῆς αἰθούσης, «οἴκου», πτωχικοῦ βεβαίως ἢ τὸ πολὺ μετρίως ἐμφανίσεως, ἀλλὰ προσφερομένου εἰς ἀλληλοδιαδόχους ταφάς. Οἱ ἄνευ διόδου τάφοι προωρίζοντο συνήθως διὰ μίαν μόνην χρῆσιν, τῆς εἰς αὐτοὺς εἰσόδου φρασσομένης διὰ παντὸς μετὰ τὴν ταφήν. Εἰς τοὺς τελευταίους δὲ τούτους τάφους ἀρμόζει πρὸ πάντων ὁ χαρακτηρισμὸς ὡς εὐθηνῶν ἀντικαταστατῶν τῶν λαξευτῶν σαρκοφάγων³. Ἀλλ' ἡ διαφορὰ αὕτη μεταξὺ ἀτομικῶν καμαρωτῶν τάφων καὶ ὁμαδικῶν (οἰκογενειακῶν) εἶναι διαφορὰ μεγέθους μόνον, ὅχι δὲ τύπου ἢ καὶ ἰδεῶν· οἱ ἀτομικοὶ — μικρότεροι — καμαρωτοὶ τάφοι προϋποθέτουν τοὺς μεγαλυτέρους.

Εἶναι χρήσιμον νὰ σημειωθῇ ἀκόμη ὅτι οἱ χριστιανικοὶ καμαρωτοὶ τάφοι ἀπαντοῦν ἢ ἀνεξάρτητοι ἀπ' ἀλλήλων ἢ διατεταγμένοι καθ' ἑκάστην πρὸς τὴν μίαν ἢ πρὸς ἀμφοτέρους τὰς πλευρὰς διαδρόμου, ὡς στοιχεῖα εὐρυτέρου ταφικοῦ συμπλέγματος.

Εἰς τὸν ἐν λόγῳ τύπον τάφου ἀνήκουν βεβαίως καὶ τὰ ὑπὲρ τὴν γῆν καμαρωτὰ ὀστοφυλάκια.

Ἐκ τῶν πολυαρίθμων παραδειγμάτων ἀπλῶν καμαρωτῶν τάφων σημειῶνω μόνον ἑλλαδικὰ τινά, εὐρεθέντα ἐν Ἀθήναις⁴, Θήβαις⁵ καὶ Θεσσαλονίκῃ⁶, ἀνήκοντα δὲ εἰς διαφόρους ἐποχάς. Παραλλήλως πρὸς τοὺς ἀπλοῦς τούτους καμαρωτοὺς τάφους σημειῶνω καὶ τὰ διώροφα νεκρικὰ προσκτίσματα τῆς βασιλικῆς Δ τῆς Νέας Ἀγχιάλου (Φθιωτίδων Θηβῶν)⁷.

2. Οἱ καμαρωτοὶ τάφοι εἰσάγονται εἰς τὴν ἑλληνιστικὴν νεκρικὴν ἀρχιτεκτονικὴν διὰ τῶν πολυτελῶν μακεδονικῶν τάφων, μὲ ἀρχαιοτέρους — ἐκ τῶν μέχρι τοῦδε γνωστῶν παραδειγμάτων — τοὺς τάφους τοῦ Λαγκαδᾶ καὶ τῶν Παλατισίων (4^{ον} αἰ. π.Χ.)⁸. Οἱ μακεδονικοὶ τάφοι εἶναι δαπανηρὰ οἰκοδομήματα ὑπόγεια, ἐνίοτε μὲ μνημειώδη πρόσο-

1 Εἰς τὸν Ἅγιον Δημήτριον τῆς Θεσσαλονίκης (Γεωργίου καὶ Μαρίας Σωτηρίου, Ἡ βασιλικὴ τοῦ Ἁγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης, ἐν Ἀθήναις 1952, 101 εἰκ. 36). Πρβλ. προχριστιανικοὺς θαλαμοειδεῖς τάφους ἐν Αἰγίνῃ (G. Welter, Aeginetica XVIII, Jahrb. d. a. Inst. 53, 1938, Anz. 509 ἀριθ. 12 εἰκ. 36-37).

2 Καμαρωτὸς τάφος τῆς βασιλικῆς Βραυρωνῶνος (Ε. Στίκας, Πρ. Ἀρχ. Ἐτ. 1952, 80 εἰκ. 7). Συνήθως ἡ ἐπιτάφιος ἐπιγραφὴ χαράσσεται ἐπὶ τῆς πλακῆς, ἢ ὅποια φράσσει τὴν θυρίδα τοῦ καμαρωτοῦ τάφου.

3 Egger, Forsch. in Sal. II, 36. Περίπτωση τοιοῦτου τάφου μετὰ πολλαπλῶν ταφῶν βλ. ἐντὸς τοῦ τριγώνου τῆς βασιλικῆς τῆς Κορίνθου (Jos. Shelley, Hesperia XII, 1943, 181. Ἐδῶ εἰς τὰ τοιχώματα τοῦ τάφου ἔχουν κατασκευασθῇ κοιλώματα στηρίξεως τῶν ποδῶν πρὸς διευκόλυνσιν τῆς εἰς αὐτὸν καθόδου).

4 Τάφοι: βασιλικῆς Ἰλισοῦ (Γ. Σωτηρίου, Ἀρχ. Ἐφημ. 1919, 29 εἰκ. 3 καὶ 29), ἐκκλησιᾶς παρὰ τὸν Ἀρρεῖον Πάγον (Γ. Σωτηρίου, Ἀρχ. Δελτ. 2, 1916, 133 κέ.), Θησείου (Ἄ. Ὁρλάνδος, Ἀρχ. Βυζ. Μν. Ἑλλ. 2, 1936, 214 κέ. εἰκ. 6 καὶ 14 καὶ William B. Dinsmoor, Ob-

servations on the Hephaisteion, Hesperia, Suppl. V. 1941, 8 εἰκ. 19), Ἁγίου Ἀνδρέου Πατησίων, μετοχίου τῆς ἄλλοτε μονῆς τῆς Ὁσίας Φιλοθέης (Ὁρλάνδος, ἔ.ἀ. 3, 1937, 200 εἰκ. 8).

5 Εἰς τὴν ἐκκλησίαν τοῦ Θεολόγου (Γ. Σωτηρίου, Ἀρχ. Ἐφ. 1924, 8 εἰκ. 6).

6 Τάφοι: καθολικοῦ τῆς Μονῆς Λατόμου (Ἄ. Ξυγγόπουλος, Ἀρχ. Δελτ. 12, 1929, 151 εἰκ. 2-3), ἐκκλησιᾶς ἀνασκαφείσης ὑπὸ τὴν θέσιν τοῦ Σουλεϊμάν Τζαμίου (Δ. Εὐαγγελίδης, Ἀρχ. Ἐφ. 1937, I, 343 εἰκ. 4), τῆς Ἀγίας Σοφίας (Ἄ. Ξυγγόπουλος, Ἀρχ. Δελτ. 9, 1924-5, Παράρτημα σ. 66). Πρβλ. καὶ τὸ ταφικὸν συγκρότημα τῆς Ὁδοῦ Λαγκαδᾶ (Στ. Πελεκανίδης ἐν Archaeology 2 [1949] τεύχ. Μαρτίου, 49 εἰκ. 7).

7 Γ. Σωτηρίου, Πρ. Ἀρχ. Ἐτ. 1935, 61 κέ. καὶ Χριστ. Βυζ. Ἀρχαιολ. 68 καὶ 298 εἰκ. 37 καὶ 109.

8 Λαγκαδᾶ (Θ. Μακρίδης, Jahrb. d. a. I XXVI, 1911, 199 κέ. πίν. 2-3), Παλατισίων (L. Heuzey - H. Dautmet, Mission archéol. de Macédoine, 1876, 226 κέ. πίν. 15). Ἄλλα παραδείγματα βλ. ἐν Κ. Ρωμαίου, Ὁ μακεδονικὸς τάφος τῆς Βεργίνας, Ἀθήναι 1951, 13 κέ.

ψιν καὶ συχνὰ ὑπὸ ὀγκώδη τύμβον ἦσαν προσιτὰ διὰ μακρᾶς καὶ στενῆς διόδου, τοῦ «δρόμου» ἢ καὶ δι' ἀπλῆς βαθμιδωτῆς εἰσόδου, τὸ δ' ἐσωτερικόν των, κοσμούμενον διὰ τοιχογραφίων, προσέφερε πλουσίαν καὶ ἄνετον κατοικίαν εἰς τὸν νεκρόν, κατακεκλιμένον ἐπὶ πολυτελοῦς κλίνης.

Θὰ ἐπιμείνωμεν ὀλίγον εἰς τὴν ἱστορίαν τοῦ τύπου τῶν μακεδονικῶν τάφων, παρ' ὅλον ὅτι περὶ τούτων ἔχομεν ἤδη τὰς ἐξ ἀφορμῆς τοῦ τάφου τῆς Βεργίνας παρατηρήσεις τοῦ καθηγητοῦ Κ. Ρωμαίου¹.

Ὁ χαρακτήρ τοῦ μακεδονικοῦ τάφου ὡς αἰθιούσης μὲ μίαν ἢ περισσοτέρας κλίνας, ὁ χαρακτήρ του δηλαδή ὡς κατοικίας τῶν ἐν αὐτῷ νεκρῶν κατὰ μίμησιν τῆς κατοικίας τῶν ζώντων, συμπύπτει πρὸς τὸν χαρακτήρα τῶν ἀρχαιοτέρων του μικρασιατικῶν (Φρυγίας, Παφλαγονίας κλπ.) καὶ ἐτρουσκιῶν θαλαμοειδῶν μὲ κλίνας τάφων, εἰς τοὺς ὁποίους ἡ ἔννοια τοῦ οἴκου ἐπεξητήθη συνειδητῶς νὰ ἐκφρασθῇ καὶ εἰς τὴν ὀροφήν των, μιμουμένην τὴν ξυλίνην ὀροφήν τῶν οἰκιῶν². Ἡ μεταξὺ τῶν τάφων τούτων καὶ τῶν μακεδονικοῦ τύπου τάφων διαφορὰ εἶναι διαφορὰ ἀρχιτεκτονικῆς μορφῆς καὶ ὄχι χαρακτῆρος³. Ὁμοία διαφορὰ χωρίζει καὶ τὸν μακεδονικὸν τάφον ἀπὸ τῶν ἀλεξανδρινῶν εἰς τύπον «οἴκου», ὡς οἱ τάφοι τῆς νεκροπόλεως Μουσταφᾶ Πασᾶ⁴.

Δὲν εἶναι ἀκόμη ὁμοφώνως παραδεδεγμένον τὸ ποῦ ὀφείλει τὴν καμαρωτὴν μορφήν του ὁ μακεδονικὸς τάφος· ἂν, δηλαδή, οὗτος ἔχῃ ἐπηρεασθῇ ἐκ τῶν ἀρχιτεκτονικῶν μορφῶν τῆς παλαιᾶς Ἀνατολῆς ἢ ἂν ἀποτελῇ ἐπιβίωσιν τῆς ἀρχαιοτέρας παραδόσεως νεκρικῆς ἀρχιτεκτονικῆς ἐν Ἑλλάδι, ἀνανεωθείσης παρὰ τῶν οἰκοδόμων τῶν μεγιστάνων τῆς Μακεδονίας. Τὸ δεύτερον τοῦτο εὐρίσκεται πλησιέστερον πρὸς τὰ πράγματα, ἐπειδὴ λείπουν διάμεσα μνημεῖα καὶ σχετικαὶ ἱστορικαὶ εἰδήσεις, διὰ τῶν ὁποίων θὰ ἐγεφυροῦτο ἡ χρονικὴ καὶ τοπικὴ ἀπόστασις, ἢ μεταξὺ τῶν παλαιῶν ἀνατολικῶν καμαρῶν καὶ τῶν ἐπὶ ἐλληνικοῦ ἐδάφους ἀρχαιοτέρων ἐκ τῶν μέχρι τοῦδε γνωστῶν ἐλληνιστικῶν καμαρῶν, ὡς αἱ τῶν τάφων τῶν Παλατιτίσιων καὶ τοῦ Λαγκαδᾶ⁵. Εἶναι ὁμως βέβαιον ὅτι ὁ τύπος τοῦ μακεδονικοῦ τάφου διεδόθη διὰ τῶν μακεδόνων ἀρχι-

1 Βλ. Ρωμαῖον, ἔ.ἀ. 50 κέ. Τὸ παρὸν ἄρθρον ἔτυχε νὰ εἴχῃ γραφῇ καὶ νὰ εἴχῃ παραδοθῇ πρὸς δημοσίευσιν πρὶν ἢ ἔλθῃ εἰς φῶς τὸ βιβλίον τοῦ κ. Ρωμαίου, δὲν βλέπω δὲ ἀκόμη τὸν λόγον, διὰ τὸν ὅποιον τυχὸν θὰ ἔπρεπε — μετὰ τὸ βιβλίον τοῦτο — νὰ περικόψω ἐκ τοῦ παρόντος μελετήματος ἢ νὰ τροποποιήσω τὸ μέρος, τὸ ἀναφερόμενον εἰς τοὺς μακεδονικοῦ τύπου τάφους καὶ νὰ ἀλλάξω τὴν σύνθεσίν του· κυρίως διότι ὅσα λέγονται εἰς τὸ μέρος τοῦτο ἀποτελοῦν τὴν προϋπόθεσιν ὧσων ἀναπτύσσονται κατωτέρω.

2 Κ. G. Vollmoeller, Griechische Kammergräber mit Totenbetten, Bonn 1901, 1 κέ., 9 κέ.

3 Περὶ τῆς σχέσεως τῶν τυρρηνικῶν τάφων πρὸς τοὺς μικρασιατικούς πρβλ. G. Karo, Altetruskische Baukunst, Die Antike, 1, 1925, 219 κέ. Περὶ τῶν τυρρηνικῶν τάφων βλ. καὶ Åke Åkerström, Studien über die etruskischen Gräber, 1934, 141 κέ. Ὁ Vollmoeller, ἔ.ἀ. 49 κέ., 53 κέ. ἐξηγεῖ τὸν χαρακτήρα πάντων τῶν ἀνωτέρω τάφων ἐκ τῆς νεκρικῆς λατρείας τῶν ἀρ-

χαίων ἐλλήνων.

4 Περὶ τοῦ ἀλεξανδρινοῦ τάφου-«οἴκου» βλ. Ach. Adriani, La nécropole de Moustapha Pacha ἐν Ann. Mus. Grecorom. II, 1933/34-1934/35, 75 κέ.

5 Πρβλ. R. Delbrueck, Hellenistische Bauten in Latium, II, Strassburg 1912. 63 κέ., ἐνθα κατάλογος τῶν μνημείων· προσθετέα ἡ Ἀνω Πειρίνη ἐπὶ τοῦ Ἀκροκορίνθου (Rich. Stillwell, Corinth III, 1 σ. 31 κέ.). Ὁ Vollmoeller, ἔ.ἀ., προϋποθέτει μυκηναϊκοὺς καμαρωτοὺς τάφους ὡς πρότυπα τῶν μακεδονικῶν. Ὁ Ρωμαῖος, ἔ.ἀ. 50 σημειώνει γεωμετρικῆς ἐποχῆς καμαρωτοὺς τάφους ἐν Θεσσαλίᾳ. Ὁ Delbrueck σ. 68 δέχεται παλαιονατολικὴν τὴν καταγωγὴν τῆς ἐκ τριῶν ὁμοκέντρων τόξων προσόψεως ἐλληνιστικῶν τινῶν καμαρῶν. Ὁ Adriani, ἔ.ἀ. 77^ο-78^ο θεωρεῖ ἀνατολικῆς καταγωγῆς τὸν μακεδονικὸν τάφον. Περὶ τῆς καμάρας εἰς τὴν ἐλληνιστικὴν ἀρχιτεκτονικὴν πρβλ. R. Vallois, L'architecture hellénique et hellénistique à Délos, Paris 1944, 264 κέ.

κῶς εἰς τὴν Αἴγυπτον—ἐντὸς μακεδονικοῦ τάφου ἀπετέθη ἡ σορὸς τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου¹—καὶ ἐπίσης ὅτι ἐπηρέασεν οὗτος τὴν ἀρχιτεκτονικὴν τῶν σπηλαιοειδῶν τάφων τῶν χωρῶν τῆς σημιτικῆς Ἀνατολῆς, οἵτινες ἔκτοτε ἀπέκτησαν εἴσοδον βαθμιδωτὴν, εἶδος δρόμου κατὰ τὰ πρότυπα τῶν μακεδονικῶν τάφων, ἀντὶ τοῦ πρότερον φρεατοειδοῦς στομίου τῶν². Ἐκ τῆς ἑλληνιστικῆς δὲ Ἀνατολῆς ἡ ἀρχιτεκτονικὴ μορφή τοῦ μακεδονικοῦ τάφου (καμάρα κτιστὴ διὰ μεγάλων δόμων) μετεδόθη καὶ εἰς τὴν Ἰταλίαν³.

Ἐντὸς τοῦ ἑλληνικοῦ κόσμου κατὰ τὸν 4^{ον} αἰ. ὁ μακεδονικὸς τάφος ἀπετέλει τὸ ἐπιδεικτικώτερον—βεβαίως μετὰ τὸ μνημεῖον τῶν Νηρηίδων ἐν Ξάνθῳ τῆς Λυκίας—εἶδος τάφου, ὅλος ἀρχαϊκὴν ἐπιβλητικότητα διὰ τοῦτο καὶ περιγράφεται ὑπὸ τοῦ ἀριστοκράτου Πλάτωνος ὡς ὁ ἐνδεδειγμένος διὰ τιμητικὰς τσφάς⁴. Ἀπέβη λοιπὸν ὁ μακεδονικοῦ τύπου τάφος ὁ τύπος προτιμήσεως ἐκ μέρους τῶν ἀρχόντων καὶ τῶν πλουσίων διὰ τὴν τελευταίαν τῶν κατοικίαν. Παρὰ τούτων δὲ βεβαίως, ὅτε ἡ ἐνοποίησις τοῦ ἀρχαίου κόσμου διηυκόλυνε τὴν διασπορὰν τῶν ἀνθρώπων καὶ τὴν κυκλοφορίαν τῶν ἰδεῶν καὶ τῶν καλλιτεχνικῶν μορφῶν, ὁ καμαρωτὸς τάφος διεδόθη καὶ εἰς ἀπομακρυσμένους τόπους.

Ἐκ τῶν ἔξω τῆς Μακεδονίας ἀρχαιότερων παραδειγμάτων εἶναι οἱ ἐν Εὐβοίᾳ καμαρωτοὶ τάφοι: τῆς Ἐρετρίας (μετὰ δρόμου) καὶ τῆς Βάθειας (ἄνευ δρόμου)⁵. Τὴν μεγαλυτέραν ὅμως διάδοσιν ἔσχεν ὁ καμαρωτὸς τάφος κατὰ τοὺς ὀψίμους ἑλληνιστικοὺς καὶ τοὺς ρωμαϊκοὺς χρόνους, ὅτε καὶ συνήθως ἐλευθεροῦται οὗτος ἐκ τοῦ τύμβου καὶ ἀνέρχεται τὸ κτήριον ἐπὶ τοῦ ἐδάφους, ὡς ὑπέργειον καμαρωτὸν μανσωλεῖον (βλ. κατωτ. σ. 851 κ.ε.). Αἱ δὲ ὑπόγειοι καμάραι δὲν κτίζονται πάντοτε· ἄλλοτε λαξεύονται ἀπλῶς ἐντὸς τοῦ ἐδάφους. Σημειώσω παραδείγματα ἐκ διαφόρων περιοχῶν: ἐκ τῆς Ἑλλάδος (ἐν Αἰγίνῃ καὶ Τροιζήνι)⁶, Θράκης (ἐν Βιζύῃ καὶ Ἀδριανουπόλει)⁷, ἐκ τοῦ Κιμμερίου Βοσπόρου (ἐν Ζάμοτσκι τῆς Ν. Ρωσίας)⁸, ἐκ τῆς Μ. Ἀσίας (ἐν Προύση καὶ Γεμιτζίκιοι

1 Πausan. I 6, 3: τὸν μὲν (Ἀλέξανδρον) νόμῳ τῶν Μακεδόνων ἔθαπτεν ἐν Μέμφει. Πρβ. Ρωμαῖον, ἔ.δ. 51, H. Thiersch, Die alexandrinische Königsnekropole, Jahrb. d. a. I. XXV, 1910, 55 κ.ε., O. Rubensohn, Bull. de Soc. Archéol. d'Alex. XII, 1910, 84 κ.ε., R. Pagenstecher, Nekropolis, Leipzig 1919, 97 κ.ε. καὶ 114 εἰκ. 73-4 (τάφος Suk-el-Wardian).

2 Διὰ τὴν χρονολόγησιν τῶν τάφων τούτων βλ. C. Watzinger ἐν Th. Wiegand, Palmyra, Berlin 1932, 79 κ.ε. (παραδείγματα ἐν σ. 58 ἀριθ. 79-82, σ. 59 καὶ σ. 61 ἀριθ. 111-12), τοῦ αὐτοῦ, Denkmäler Palästinas, II, Leipzig 1935, 19 κ.ε. Πρβ. τὰς ἐπιφυλάξεις τοῦ R. Vallois, ἔ.δ. 311, ἐνθα καὶ πληρεστέρα βιβλιογραφία.

3 Åkerström 172, 179 κ.ε. Ἡδὲ οἱ Heuzey-Daumet, Miss. archéol. ἔ.δ. 252 κ.ε. εἶχον ἀμφισβητήσει τὴν ρωμαϊκὴν καταγωγὴν τῶν καμαρωτῶν τάφων. Πρβ. καὶ Delbrueck, ἔ.δ. 66, 71 κ.ε.

4 Πλάτ., Νόμοι XII (Stallbaum 947 D-E). Πρβ. Vollmoeller, ἔ.δ. 50 κ.ε., Matz ἐν Die Antike, 4, 1928, 272, Ρωμαῖος, ἔ.δ. 52.

5 Ἐρετρίας: K. Κουρουγιώτης, Ἀρχ. Ἐφ. 1899, σ. 221

πίν. 12, σ. 230 κ.ε. εἰκ. 4-5, K. Vollmoeller, Ath. Mitt. 26, 1901, 338 κ.ε. εἰκ. 2. Βάθειας: Κουρουγιώτης, ἔ.δ. 230 κ.ε. εἰκ. 4-5 καὶ Vollmoeller, ἔ.δ. 366 κ.ε.

6 Αἰγίνης: ἀνασκαφὴ G. Welter καὶ P. Strack (Jahrb. d. a. I. 46, 1931, Anz. 274 κ.ε. Ἐν Αἰγίνῃ εὐρέθησαν καὶ λαξευτοὶ θαλαμοειδεῖς τάφοι. Βλ. L. Ross, Archäologische Aufsätze, I, Leipzig 1855, 46 κ.ε. πίν. 2, πρβ. Vollmoeller, Kammergräber 42-3, Welter, Aeginetica ἔ.δ. καὶ Jahrb. d. a. Inst. 69, 1954, Anz. 46 κ.ε.). Τροιζήνος: ὑπέργειος κτιστὸς ἐκ πλίνθων εἰς τὴν θέσιν «Λουτρά» (G. Welter, Troizen und Kalaureia, Berlin 1941, 41 πίν. 23, 25 a-b.).

7 Βιζύης: Arif Müfid Mansel, Jahrb. d. a. I. 56, 1941, Anz. 152 κ.ε. εἰκ. 17-24. Ἀδριανουπόλεως: G. Perrot, Compt. Rend. Acad. Inscr. 1892, 35. Πρβ. καὶ βορειότερον τὸν τάφον τῆς Κυλλατίας (σημ. Δοβρουτσάς): O. Tafrali, Rev. Arch., 5me Sér. 21, 1925, 241 κ.ε. εἰκ. 2.

8 S. Reinach, Antiquités du Bosphore Cimmérien², 1892, 37 ἀριθ. 7-8 καὶ 9-10 πίν. C. Πρβ. καὶ Vollmoeller, ἔ.δ. 27 κ.ε.

της Βιθυνίας, ἐν Δελελί της Καππαδοκίας)¹ καὶ τοῦ Ἀλγερίου². Ὅσα ἐκ τῶν ἀνωτέρω μνημείων ἔχουν χρονολογηθῇ, συμπίπτουν εἰς τὸ μεταξὺ τοῦ 2^{ου} π.Χ. καὶ τοῦ 2^{ου} μ.Χ. αἰῶνος διάστημα. Ἀλλ' ἄφθονοι καὶ ἐπίσης κατεσπαρμένοι εἶναι καὶ αἱ ἐπιγραφικαὶ πληροφορίαι, αἱ ἀναφερόμεναι εἰς καμαρωτὸν τάφον («καμάρα», «ἡρώον καμαρωτόν»)³.

Ἐκ τῶν μεταγενεστέρων καμαρωτῶν τάφων οἱ ὑπόγειοι συνεχίζουσιν τὴν παράδοσιν τῶν μακεδονικῶν· οἱ ὑπέργειοι ὁμῶς ἀντιπροσωπεύουσιν νέαν φάσιν εἰς τὴν ἱστορίαν τοῦ τύπου, ἡ φάσις δὲ αὕτη ἐξηγεῖται ἄφ' ἑνὸς ἐκ τῆς ἀναπτύξεως τῆς νεκρικῆς λατρείας καὶ ἄφ' ἑτέρου ἐξ εὐρύτερων ἱστορικῶν λόγων.

Οἱ μεταγενέστεροι δηλαδὴ καμαρωτοὶ τάφοι ἀνήκουν εἰς κοινωνίαν δομῆς διαφόρου τῆς κοινωνίας εἰς τὴν ὁποίαν ἀνήκον οἱ παλαιότεροι μακεδονικοὶ τάφοι. Διότι κατὰ τοὺς ἑλληνιστικοὺς χρόνους ἡ μεγάλη κυκλοφορία τοῦ νομίσματος⁴ εἶχε μετριάσει τὸν ἀποθησαυριστικὸν χαρακτῆρα τῶν πολυτελῶν τάφων τῶν παλαιοτέρων μακεδόνων ἀριστοκρατῶν· εἶχε καταστήσει τοὺς καμαρωτοὺς τάφους ἀπλουστέρους, ὀλιγώτερον πολυτελεῖς καὶ ἐπιδεικτικούς, ὅχι ἀπαραιτήτως ἐφωδιασμένους διὰ τύμβου, οἰκονομικῶς δὲ προσιτοὺς εἰς πλατύτερον κοινωνικὸν στρῶμα. Ἡ μεσαία τάξις, ἡ τῶν «ἀστῶν» (*bourgeoisie*) — ὁ ὅρος χρησιμοποιεῖται κατὰ συνθήκην — τῶν ἑλληνιστικῶν πόλεων, ἡ ὁποία χαρακτηρίζει ἰδιαίτερος τὴν κοινωνίαν τοῦ 3^{ου}-2^{ου} π.Χ. αἰ., εἶναι ἀπλῶς εὐκατάστατος⁵. αὕτη δὲν διαθέτει περισσεύματα (ἀχρησιμοποίητα πλούτη) διὰ νὰ τὰ ἀποθησαυρίσῃ εἰς δαπανηροὺς τάφους, διὰ νὰ ἱκανοποιήσῃ δὲ τὴν — ἄλλωστε τόσον ἀνθρωπίνην — ματαιοδοξίαν της, ἀρκεῖται αὕτη εἰς τὸ ν' ἀπλουστεύσῃ τὴν κατασκευὴν τῶν τάφων της, ν' ἀποκτήσῃ εὐθινοτέρους ὑπὲρ τὸ ἔδαφος τάφους, διατηροῦσα μόνον τὸ βασικόν των γνώρισμα, τὴν καμάραν τῶν πολυτελῶν προτύπων των, καθ' ὅσον μάλιστα οἱ πολλοὶ πλούσιοι ἐχρησιμοποιοῦν τώρα ἐπιδεικτικωτέρας μορφᾶς τάφων (τύπου μαυσωλείου ἢ τύπου καπετωλείου ναοῦ). Ἐννοεῖται ὅτι ὅμοιοι ὅροι χαρακτηρίζουσιν καὶ τὴν κοινωνίαν τῆς ρωμαϊκῆς ἐποχῆς, κατὰ τὴν ἀκμὴν τῆς ἐμπορευματικῆς οἰκονομίας⁶.

Κατὰ ταῦτα οἱ ἀπλοὶ (μεταμακεδονικοὶ) καμαρωτοὶ τάφοι, ὑπόγειοι ἢ ὑπέργειοι, δύνανται νὰ θεωρηθῶν ὡς οἱ τάφοι τῆς μεσαίας κοινωνικῆς τάξεως. Εἰς τὴν Κόρινθον φαίνεται εὐκρινῶς ὅτι οἱ τάφοι οὗτοι — αἱ ἀπλαῖ καμάραι — ἀντιπροσωπεύουσιν στρῶμα ἀπλῶς εὐκαταστάτων καὶ σχετικῶς μετριοφρόνων ἀστῶν, παραλλήλως πρὸς περιορισμένον στρῶμα πλουσίων, πιθανῶς ρωμαίων ἀριστοκρατῶν (τάφοι διώροφοι) καὶ πρὸς τὸ πλατὺ στρῶμα τοῦ λαοῦ (εὐτελέστεροι τάφοι)⁷. Εἰς τὴν Ἀττικὴν, καθ' ὅσον τοῦλάχισ-

1 Πρώτης: Fr. K. Dörner, *Inschriften und Denkmäler aus Bithynien*, Berlin 1941, 18 κέ. εἰκ. 4. Γεμισίκοι: G. Mendel, *Bull. Corr. Hell.* 24, 1900, 401. Δελελί: G. de Jerphanion - L. Jalabert ἐν *Mél. Fac. Or. Beyrouth*, V, 1911, 302 πίν. X. Ἄλλα παραδείγματα παρὰ Ρωμαίων, ἔ.δ. σ. 14 καὶ 54.

2 St. Gsell, *Les monuments antiques de l'Algérie*, Paris 1901, II, 58.

3 Ἐκ τῆς Βοιωτίας: IG VII ἀριθ. 2725 (G. Dittenberger)· ἐκ τῆς Ἀμοργοῦ: IG XII, 7 ἀριθ. 384 καὶ 478 (J. Delamarre)· ἐκ τοῦ Σηβρι-Χισάρι (παρὰ τὴν ἀρχαίαν Πεσσινούντα) (E. Pottier, *Bull. Corr. Hell.* 4, 1880, 179)

καὶ τῆς Τέω τῆς Μ. Ἀσίας (R. Demangel - A. Laumonier, αὐτ. 46, 1922, 337 ἀριθ. 24 καὶ 25). Ἐπιγραφὴ ἐξ Ἀπαμείας ἀναφέρει *κατάγειον καμάραν* (W. M. Ramsay, *Rev. Et. Gr.* 2, 1889, 29).

4 M. Rostovtzeff, *The Social and Economic History of the Hellenistic World*, Oxford MCMXLI, II, 1015 κέ.

5 Αὐτόθι 1054 κέ., 1115 κέ.

6 Τοῦ αὐτοῦ, *The Soc. and Econ. Hist. of the Roman Empire*, Oxford MCMXXVI, 17 κέ., 57 κέ. κ. ἄλλ.

7 Οἱ τάφοι τῆς Κορίνθου δὲν ἔχουν ἀκόμη μελετηθῇ

χιστον γνωρίζω, δὲν ἔχουν εὐρεθῆ ἀρχαῖοι καμαρωτοὶ τάφοι οἱ τῆς Κηφισιάς καὶ τοῦ Χαλανδρίου¹ φαίνεται, συμφώνως πρὸς νεωτέρας παρατηρήσεις, ὅτι ἔφερον ἄλλοτε καὶ δεύτερον ὄροφον (ναὸν)², περίπου κατὰ τὸν τύπον τοῦ ἐν Ἀθήναις μνημείου τοῦ Φιλοπάππου, ἡρώου τοῦ πλουσιωτάτου ἐκ Κομμαγηνῆς ἀριστοκράτου Γαΐου Ἰουλίου Ἀντιόχου Φιλοπάππου³. Τὰ μνημεῖα τῆς Κηφισιάς καὶ τοῦ Χαλανδρίου θὰ ἦσαν καὶ αὐτὰ ἡρώα πλουσίων ἀθηναίων γαιοκτημόνων τοῦ 2^{ου} μ.Χ. αἰῶνος. Κατὰ τοὺς χρόνους τούτους αἱ Ἀθῆναι εἶχον χάσει τὸν παλαιότερον ἐμπορικὸν χαρακτῆρα, ἡ δὲ μὴ παρουσία ἐδῶ ἀπλῶν καμαρωτῶν τάφων, ἀκριβῶς κατὰ τὴν ἐποχὴν τῆς μεγαλυτέρας διαδόσεως των, πιθανῶς προδίδει τὴν ἐκ τῶν Ἀθηναίων ἀπουσίαν ἰσχυρᾶς μεσαίας τάξεως.

Εἰς τὴν μεσαίαν ἐκείνην τάξιν φαίνεται ὅτι ὀφείλεται καὶ ἡ κατὰ τοὺς χρόνους ἐκείνους ἀνάπτυξις καὶ ἐπέκτασις τῆς νεκρικῆς λατρείας (ἀφηρωισμός), τὴν ὁποίαν ἀκριβῶς ἐξυπηρετεῖ τώρα ἀρκετὰ ἀξιοπρεπῶς ἡ ὑπέργειος καμάρα, ἀντὶ τῶν δαπανηρῶν τάφων τῶν εἰς τύπον ναοῦ (βλ. κατωτ. σ. 854 κέ.). Ἡ ὑπέργειος καμάρα ἐννοεῖται τώρα ὡς ἀπλούστερος ναός, ἀλλὰ μὲ κύριον αὐτοῦ γνώρισμα τὴν καμαρωτὴν ὀροφήν, σύμβολον τοῦ οὐρανοῦ⁴.

3. Ὅταν ὁ καμαρωτὸς τάφος, εἴτε ὑπόγειος εἴτε ὑπέργειος, ἔπαυσε ν' ἀποτελῇ ἐπιδεικτικὸν εἶδος ἡρώου, ἀξίου νὰ ἱκανοποιήσῃ τὴν ματαιοδοξίαν τῶν οἰκονομικῶς δυνατῶν, ἔχασεν οὗτος τὴν λαμπρότητά του καὶ τὴν ἄνεσιν τοῦ χώρου του κατήντησεν ἀπλοῦν «θέμα». Ἀλλ' οὕτω ὁ καμαρωτὸς τάφος ἡδύνατο ἤδη νὰ ἐπαναλαμβάνεται εὐθηνότερον καὶ εὐκολώτερον καί, ὡς «θέμα», νὰ γίνῃ προσιτὸς καὶ εἰς τὰς κατωτέρας ἀλλ' ὅπωςδήποτε εὐπόρους τάξεις, χρησιμοποιοῦμενος ἀπεριορίστως. Περαιτέρω δέ, κατὰ τοὺς χριστιανικοὺς χρόνους, ὁ καμαρωτὸς τάφος δὲν ἡδύνατο παρὰ νὰ καταντήσῃ πολὺ

εἰς τὸ σύνολόν των. Εὐρίσκονται παρὰ τὰς ὁδοὺς πρὸς τὸ Λέχαιον καὶ τὰς Κεγχεῖας, συμφώνως πρὸς τὴν συνθήθειαν τῆς ταφῆς παρὰ τὰς ἐξόδους τῶν πόλεων, ἔξω τῶν τειχῶν. Ἀριστερὰ τῆς στενῆς ὁδοῦ ἀπὸ τῆς Κορίνθου πρὸς τὸ Λέχαιον ὑψοῦνται τὰ ἐρείπια διωρόφου τάφου ἐπιβλητικῶς εἰς ὄγκον ἐκ χυτῆς τοιχοποιίας, βεβαίως καλυπτομένης ἄλλοτε διὰ πολυτελοῦς ἐπενδύσεως. Χαμηλότερον, παρὰ τὸ Λέχαιον δεξιὰ τῆς ὁδοῦ, σώζεται εἰσέτι μετρίων διαστάσεων ὑπέργειος καμάρα ἐκ κοινῆς τοιχοποιίας. Ὅμοιοι καμάραι μὲ τοιχογραφίας ἐσωτερικῶς, ἀλλ' ἤδη ἐπικεχωσμένοι, διακρίνονται παρὰ τὴν ὁδὸν πρὸς τὰς Κεγχεῖας πλησίον τῆς ἐσχάτως ἀποκαλυφθείσης θέσεως τῆς ἀρχαίας γεφύρας ἐπὶ τοῦ χειμάρρου «Ποτάμι Σολομοδιώτικο» ἢ «Λεύκα». Πέραν τοῦ ποταμοῦ καὶ δεξιὰ τῆς σημερινῆς πρὸς τὸ Ἄργος δημοσίας ὁδοῦ σώζεται ὑπέργειος πιθανώτατα καμαρωτὸς τάφος, κοσμούμενος διὰ τοιχογραφιῶν μὲ μυθολογικὰς σκηνάς. Ἀνατολικώτερον, παρὰ τὸν σιδηροδρομικὸν σταθμὸν Ἑξαμιλίων, ἀπεκαλύφθη ὑπόγειος καμάρα (Ch. Morgan, *Ann. J. Arch.* 42 1938, 370), καὶ δεξιὰ τῆς ὁδοῦ πρὸς τὰ Ἑξαμίλια ὑψοῦνται τὰ ἐρείπια μεγαλοπρεπῶς διωρόφου τάφου, ἔχοντος τὰς ἐξωτερικὰς ἐπιφανείας τῶν τοίχων κατεσκευασμένας διακοσμητικῶς ἐκ μικρῶν πελεκητῶν λίθων καὶ πλίνθων (opus reticu-

latum) ὁ τάφος οὗτος περιεκλείετο ἐντὸς περιβόλου, τοῦ ὁποίου διακρίνονται λείψανα ἐπίσης μὲ τοιχοδομίαν κατὰ τὸ opus reticulatum (θεωρῶ χρήσιμον νὰ σημειώσω ἐδῶ, ὅτι πρὸ τινων ἐτῶν περισυνέλεξα ἐκ τῶν πέριξ τοῦ τάφου τούτου καὶ μετέφερον εἰς τὸ Μουσεῖον Κορίνθου ἐν πῶρινον ἰωνικὸν κιονόκρανον μετὰ συμφυοῦς πακτώματος καὶ παρῶν ἰωνικὴν βάσιν, ἀνήκοντα εἰς τὰ ἀρχιτεκτονικὰ μέλη τῆς προσόψεως τοῦ μνημείου). Ἦτοι ἔχομεν εἰς τὴν Κόρινθον δύο δαπανηρότερα μνημεῖα ἐν μέσῳ τοῦλάχιστον πέντε ἀπλῶν καμαρῶν, ἐκτὸς ἐννοεῖται τοῦ πλήθους τῶν εὐτελεστέρων ρωμαϊκῆς ἐποχῆς τάφων.

1 Χαλανδρίου: H. Mobius, *Ath. Mitt.* 52, 1927, 189 κέ. εἰκ. 4, 8, 9, 11. Κηφισιάς: αὐτ. 195 εἰκ. 10.

2 Arnold Tschira, *Jahrb. d. a. I.* 63/64, 1948/49 Anz. 90 κέ.

3 Βλ. τὴν ἀποκατάστασιν ὑπὸ Maria Santangelo, *Ann. Sc. Arch. At.* III-V, N. Ser., 1941-43, 153 κέ.

4 Ἡ καμάρα τοῦ τάφου τῆς Βιζύης φέρει ἐσωτερικῶς ἐξωγραφημένους ἀστέρας λευκοὺς ἐπὶ κυανοῦ βάθους (A. M. Mansel, *Jahrb. d. a. I.* 56, 1941, Anz. 167 εἰκ. 19, 24). Περὶ τοῦ συμβολισμοῦ τῆς καμάρας βλ. A. Grabar, *Martyrium*, Paris 1946, I, 200-1 ἐνθα βιβλιογραφία.

μετριώτερος ακόμη. Τώρα πλέον οὗτος ἀποτελεῖ ἄσημον καὶ πτωχὴν ἐπιβίωσιν τοῦ ἄλλοτε πολυτελοῦς προτύπου του· αἱ διαστάσεις του γίνονται μικραῖ, ἡ δὲ χρῆσις του γενικεύεται¹. Δὲν θὰ μᾶς ἀπασχολήσῃ ἡ χρονολογικὴ κατὰ τάξιν τῶν χριστιανικῶν τάφων ἐπὶ τῇ βάσει τῶν λεπτομερειῶν τῆς κατασκευῆς των κλπ., διότι πρὸς τὸ παρὸν αἱ σχετικαὶ περὶ τῶν χριστιανικῶν καμαρωτῶν τάφων πληροφορίες δὲν εἶναι ἐπαρκεῖς.

Ἡ σμίκρυνσις τῶν διαστάσεων τοῦ χριστιανικοῦ καμαρωτοῦ τάφου ἐλαττώνει ἐν πολλοῖς τὸν χαρακτήρα του, ὡς οἴκου τοῦ νεκροῦ, καὶ δυσκολεύει τὴν εἴσοδον εἰς αὐτόν, εἰς τὴν περιοχὴν δὲ τῆς λατρείας μεταφερομένη ἡ δυσκολία αὕτη σημαίνει ὅτι δυσχεραίνεται τὴν ἐπικοινωνίαν τῶν ζώντων μετὰ τοῦ νεκροῦ, θὰ ἴδωμεν δὲ κατωτέρω (βλ. σ. 858 κέ.) ὅτι ἐν τῷ μεταξὺ διὰ τοῦ χριστιανισμοῦ ἐπῆλθεν ἀλλαγὴ καὶ εἰς τὸ περιεχόμενον τῆς νεκρικῆς λατρείας· τὸ περιεχόμενον τῆς συμπίπτει τὴν πρὸς τὸ νέον ὕψος τοῦ καμαρωτοῦ τάφου. Ἐν τούτοις καὶ κατὰ τὴν χριστιανικὴν του περιόδον ὁ καμαρωτὸς τάφος διετήρησε τὰ παλαιότερα γνωρίσματά του: τὴν καμάραν, τὴν στενὴν διόδον—ἀντίστοιχον πρὸς τὸν «δρόμον» τῶν μακεδονικῶν τάφων—ἢ ἀπλὴν θυρίδα εἰς τὴν μίαν τῶν στενῶν πλευρῶν· ἐπίσης διετήρησε τὴν γραπτὴν διακόσμησιν τῶν τοίχων καὶ ἐνίοτε τὰς νεκρικὰς κλῖνας.

Ὁ χριστιανικὸς καμαρωτὸς τάφος ἔτυχεν εὐρυτάτης διαδόσεως—μέχρι τῆς Β. Ἀφρικῆς² καὶ τῆς Δύσεως³—καὶ ἀπέβη ὁ χαρακτηριστικὸς τύπος τῶν βυζαντινῶν ἐπισημοτέρων πῶς τάφων, ἐπιζήσας μέχρι σχεδὸν τῶν νεωτέρων χρόνων ὡς τάφος οἰκογενειακὸς ἢ ὡς ὁστοφυλάκιον ἐντὸς ἢ ἐκτὸς τῶν ἐκκλησιῶν⁴. Ἐκ τοῦ καμαρωτοῦ τάφου κατάγονται καὶ τὰ ἐλάχιστα παραδείγματα ὑπογείων τάφων μετὰ διόδου μὲν ἢ θυρίδος, ἀλλ' ἀντὶ καμάρας μετὰ καλύμματος ἐπιπέδου⁵, κατὰ τὸ εἶδος τῶν χαμοσορίων⁶.

Β'. Ο ΔΙΩΡΟΦΟΣ ΚΑΜΑΡΩΤΟΣ ΤΑΦΟΣ

1. Ὁ διώροφος καμαρωτὸς τάφος ἀποτελεῖται ἐξ ὑπογείου καμαρωτῆς νεκρικῆς κρύπτης καὶ ἐξ ἐστεγασμένου ὑπεργείου λατρευτικοῦ χώρου· ἡ νεκρικὴ κρύπτη εἶναι προσιτὴ ἢ ἀπ' εὐθείας ἐκ τῶν ἔξω διὰ θυρίδος, ὅπως αἱ ἀπλαῖ καμάραι (βλ. ἄνωτ. σ. 847), ἢ ἐκ τοῦ ὑπερκειμένου ὀρόφου δι' ἀνοίγματος ἐν εἴδει καταπακτῆς ἐπὶ τοῦ δαπέδου του. Ὁ διώροφος καμαρωτὸς τάφος ἀνήκει εἰς ἄλλον τύπον καὶ ἀπαντᾷ σπανιώτερον τοῦ ἀπλοῦ, ἢ ἐνταῦθα ὅμως συνεξέτασις καὶ τούτου ἐνδείκνυται ἔνεκα τοῦ κοινοῦ ἀρχιτεκτονικοῦ γνωρίσματος τῆς καμάρας.

Ἐκ τῶν μέχρι τοῦδε γνωστῶν παραδειγμάτων διωρόφων χριστιανικῶν τάφων τὰ

1 Πρβ. τοὺς τάφους δυτικῶς τῆς Ἀγορᾶς τῆς Κορίνθου (Ch. Morgan, *Am. J. Arch.* 40, 1936, 484). Ὁ ἀρχαιότερος (1ου μ. Χ. αἰ.) εἶναι μεγαλύτερος καὶ πλουσιώτερος, μετὰ κογχῶν διὰ τὰς τεφροδόχους, ὡς ἡ ὑπόγειος καμάρα παρὰ τὸν σιδηροδρομικὸν σταθμὸν Ἐξαμιλίων (βλ. ἄνωτ. σ. 852_ο). Οἱ μεταγενέστεροι, χριστιανικῆς ἐποχῆς, εἶναι εὐτελέστεροι.

2 Gsell, *Les mon. ant. Alg.* II, 409: τάφοι ὑπόγειοι κτιστοὶ καμαρωτοί, ἄλλοι κατὰ τὸ ἥμισυ ὑπεργεῖοι καὶ ἄλλοι ὑπεργεῖοι ἐξ ὁλοκλήρου εἰς Tipassa, Cherchel, Bénian κ.ά.

3 Πληροφορίαι παρὰ Grabar, ἔ.ά., I, 436, καὶ 439.

4 Ἀρχ. Ἐφ. 1950-1951, 166, 174 (Δ. Πάλλας).

5 Τάφοι Κορίνθου (C. Morgan, *Am. Journ. Arch.* 42, 1938, 370 εἰκ. 11) καὶ Θησείου (Dinsmoor, *Observations on the Hephaisteion* 8). Δὲν δικαιολογεῖται ὁ ἰσχυρισμὸς τοῦ Morgan (ἔ.ά.), ὅτι οἱ τάφοι οὗτοι—μέτ' ἐπίπεδον κάλυμμα—εἶναι οἱ πρόδρομοι τῶν ἐξευλιγμένων (ἐνν. τῶν καμαρωτῶν) βυζαντινῶν τάφων μετ' ἐπὶ θυρίδα.

6 Περὶ τῶν χαμοσορίων βλ. Πάλλαν, ἔ.ά. σ. 170-171.

πρωιμότερα ἐσημειώθησαν συμπτωματικῶς εἰς σχετικῶς ἀποκέντρους περιοχάς: ἐν εἰς Pecs (Fünfkirchen) τῆς Οὐγγαρίας¹, δύο εἰς Magnusiac τῆς δαλματικῆς Σάλωνος — ἐν ἀνώνυμον μανσωλεῖον καὶ τὸ μαρτύριον τοῦ Ἀναστασίου² — καὶ ἐν μαρτύριον εἰς τὴν La Alberca τῆς Ἰσπανίας³. Τὸ ἀνώνυμον μανσωλεῖον τοῦ Magnusiac ὁμοιάζει καταπληκτικῶς πρὸς τὸ ἡρῶον τοῦ Balčik⁴, τόσον κατὰ τὴν γενικὴν διάταξιν καὶ τὰς μορφάς του ὅσον καὶ κατὰ τὸ σύστημα καθόδου (καταπακτὴ) εἰς τὴν κρύπτην, ὡσὰν τὸ ἐθνικὸν μνημεῖον τῆς ἀκτῆς τοῦ Εὐξείνου νὰ ὑπῆρξε τὸ ἄμεσον πρότυπον τοῦ χριστιανικοῦ μνημεῖου τῆς ἀκτῆς τῆς Ἀδριατικῆς. Τὸ μαρτύριον τοῦ Ἀναστασίου — χρονολογούμενον πιθανῶς ἐντὸς τῆς πρώτης δεκαετίας τοῦ 4^{ου} μ.Χ. αἰ. — ἐπαναλαμβάνει τὴν διάταξιν τοῦ ἀνωνύμου μανσωλείου. Ὁμοίον εἶναι καὶ τὸ μαρτύριον τῆς La Alberca, μὲ τὴν διαφορὰν ὅτι ἐδῶ ἡ εἴσοδος εἰς τὴν καμαρωτὴν κρύπτην γίνεται ἐκ τῶν ἔξω.

Τὰ χρονικῶς ἐπόμενα παραδείγματα νεκρικῶν μνημείων μεθ' ὑπογείου καμαρωτοῦ χώρου (νεκρικοῦ θαλάμου) καὶ ἀντιστοίχου ὑπεργείου λατρευτικῆς αἰθούσης εὐρέθησαν ἐν Ἑλλάδι ὡς προσκτίσματα τῆς βασιλικῆς Δ τῆς Νέας Ἀγχιάλου, κοιμητηριακῆς ἐκκλησίας τῶν Φθιωτίδων Θηβῶν. Ταῦτα εἶναι προσηρτημένα ἑκατέρωθεν τῆς ἀψίδος καὶ βαίνουν παραλλήλως πρὸς τὸν ἄξονα τῆς ἐκκλησίας. Αἱ ὑπέργειαι λατρευτικαὶ αἰθουσαὶ τῶν συγκοινωνούν διὰ θυρῶν πρὸς τὰ ἀντίστοιχα πλάγια κλίτη τῆς βασιλικῆς, εἶχον τοὺς τοίχους ἐπενδεδυμένους διὰ μαρμαρίνων πλακῶν, κατὰ τὴν ἀνατολικὴν δὲ στενὴν πλευρὰν τῶν φαίνεται ὅτι ἦσαν ἀνοικταὶ πρὸς τὰ ἔξω. Ἡ εἴσοδος πρὸς ἐκάστην ἐκ τῶν ὑπογείων καμαρῶν ἐγένετο ἐκ τῶν ἔξω διὰ θυρίδος, ἀνοιγομένης εἰς τὴν στενὴν πλευρὰν ὑπὸ τὸ ἀνοιγμα τῆς ὑπεργείου αἰθούσης⁵. Εἰς τὰ δύο ταῦτα παραδείγματα εἶναι χαρακτηριστικὸν τὸ πρὸς τὰ ἔξω ἀνοιγμα τοῦτο· πιθανῶς ἦτο τοξωτὸν καὶ ἴσως ἐκρέματο ἀπ' αὐτοῦ βῆλον, συμφώνως πρὸς γενικωτέραν παράδοσιν ἐν χρήσει καὶ εἰς τὰ μαρτύρια⁶. Ἀλλ' ἐδῶ πρόκειται περὶ ἰδιωτικῶν μνημείων — τὸ ἕτερον ἐκ τούτων, ὡς δηλοῦται ἐξ ἐπιγραφῆς, ἀπετέλει τὸν οἰκογενειακὸν τάφον τοῦ πρεσβυτέρου Ἡσυχίου. Ἡ βασιλικὴ Δ τῆς Ν. Ἀγχιάλου ἀνάγεται εἰς τὸν 7^{ον} αἰῶνα.

2. Εἰς τὰνωτέρω διώροφα μνημεῖα ἔχομεν ἐπιβίωσιν τοῦ τύπου τοῦ διωρόφου καμαρωτοῦ ἡρώου⁷, τοῦ τάφου ὡς ναοῦ, γνωστοῦ καὶ ὡς ναοῦ καπετωλείου τύπου.

Οἱ τάφοι-ναοὶ οὗτοι ἔχουν ὡς κύριον γνώρισμα τὴν ὑπέργειον λατρευτικὴν αἶθουσαν, αἰθουσαν ἐμφανῶς προσιτὴν, πολλάκις δὲ μάλιστα ἡ εἴσοδος τῶν συνδυάζεται πρὸς μνημειώδη πρόσοψιν· εἰς τούτους ἡ νεκρικὴ κρύπτη ἀποτελεῖ δευτερεύοντα χαρακτηριστῆρα καὶ δὲν εἶναι ἀπαραίτητον νὰ ὑπάρχῃ τοιαύτη ὑπὸ τὴν λατρευτικὴν αἶθουσαν⁸. Ὅταν

1 Πρβ. Grabar, *Martyrium*, I, 94.

2 Forch. in Sal. III σ. 9 εἰκ. 14 καὶ σ. 80-81 εἰκ. 107 (διὰ τὸ μανσωλεῖον) καὶ σ. 10 κέ. εἰκ. 16 καὶ σ. 82 κέ. εἰκ. 108-9 (διὰ τὸ μαρτύριον τοῦ Ἀναστασίου).

3 Helm. Schlunk, *Jahrb. d. a. Inst.* 69, 1954, Anz. 451 κέ. εἰκ. 127.

4 K. Škorpil, *Bull. Inst. Arch. Bulg.* VI, 1930/31, 58 κέ. εἰκ. 41 (βουλγαρ.), ἐνθα καὶ ἡ προγενεστέρα βιβλιογραφία περὶ τοῦ μνημείου.

5 Γ. Σωτηρίου, Πρ. Ἀρχ. Ἑτ. 1935, 61 κέ. καὶ Χριστ. Βυζ. Ἀρχαιολ. 68 καὶ 298 εἰκ. 37 καὶ 109.

6 Grabar, *Martyrium*, I, 73 εἰκ. 8 καὶ σ. 74, 80-81, 88, 89. Περὶ τοῦ τοξωτοῦ ἀνοίγματος γενικώτερον αὐτ. σ. 340.

7 Πρβ. Grabar, *ἔ. ἀ.*, I, 87 κέ., 96-97 ἐν σχέσει πρὸς τὰ διώροφα μαρτύρια.

8 Πρβ. ὅσα παραδείγματα συνεκέντρωσαν ὁ J. Roger, *Bull. Corr. Hell.* 63, 1939, 33 κέ. καὶ ὁ Grabar, *ἔ. ἀ.* 96-97. Προσθετέα τὰ παρὰ St. Gsell, *Les mon. ant. Algér.*, II, 60 κέ., ἰδίως τὰ ὑπ' ἀριθ. 36, 37, 48, 49 καὶ 50 παραδείγματα, τὰ τῆς Via Cristallini τῆς Νεαπόλεως (Giulio de Petra, *Monum. dei Lincei* VIII, 1898, 221 κέ. πίν. 5-7) κ. ἄ.

δὲν ὑπάρχει κρύπτη, ὁ νεκρός — ἡ σαρκοφάγος — τοποθετεῖται ἐντὸς τοῦ χώρου τῆς λατρευτικῆς αἰθούσης, τότε δὲ τὸ μανσωλεῖον τοῦ ὑπ' ὄψει τύπου φαίνεται ὡς μνημειώδης παραλλαγή τῆς ἀπλῆς ὑπεργείου νεκρικῆς καμάρας, ἀλλὰ καὶ χωρὶς ν' ἀποιελῇ γενετικῶς ἐξειλιγμένην βαθμίδα τῆς. Ἡ σύμπτωσης αὕτη τῶν δύο τούτων τύπων νεκρικῶν μνημείων — τῆς ἀπλῆς ὑπεργείου νεκρικῆς καμάρας καὶ τῆς ἀπλῆς ὑπεργείου νεκρικῆς αἰθούσης — ἀνταποκρίνεται βεβαίως εἰς κοινῆς μορφῆς νεκρικὴν λατρείαν, διότι, ὡς εἵπομεν, θεμελιώδης ἐδῶ εἶναι ἡ ἔννοια τοῦ λατρευτικοῦ χώρου εἴτε πέριξ τοῦ τάφου (σαρκοφάγου) εἴτε ὑπεράνω τοῦ τάφου· τοῦ χώρου δὲ τούτου ὁ συνδυασμὸς πρὸς τὴν ὑπόγειον καμάραν δίδει τὸν διώροφον καμαρωτὸν τύπον. Θὰ ἴδωμεν ὅτι ὁ καμαρωτὸς τύπος ἡδύνατο καὶ ἄλλως νὰ προέλθῃ.

Τῆς νεκρικῆς λατρευτικῆς αἰθούσης τὴν ἐμφάνισιν εἰς τὴν ἑλληνιστικὴν ἀρχιτεκτονικὴν ἐπεχείρησεν ὁ Fr. Matz νὰ ἐρμηνεύσῃ ὡς προερχομένην ἐξ ἐπιδράσεως τῶν τυρρηνικῶν περὶ θανάτου ἰδεῶν, κατόπιν τῆς ἰταλικῆς ἐξαπλώσεως πρὸς τὴν Ἀνατολήν. Ὑπεστήριξε δηλαδὴ ὁ Matz ὅτι τὸ παλαιότερον ἑλληνιστικὸν ἥρωον, τὸ ἄνευ ἐμφανῶς προσιτῆς αἰθούσης (τὸ ἥρωον τύπου τοῦ μνημείου τῶν Νηρηίδων τῆς Ξάνθου καὶ τοῦ Μανσωλείου τῆς Ἀλικαρνασοῦ) καὶ προωρισμένον ἀποκλειστικῶς διὰ τὸν ἀφηρωισμένον νεκρὸν καὶ διὰ τοῦτο φαινομενικῶς ἀπρόσιτον εἰς τοὺς ζῶντας, ὅτι τὸ ἥρωον τοῦτο διὰ τῆς ἐπιδράσεως τῶν τυρρηνικῶν περὶ θανάτου ἰδεῶν μετεμορφώθη τῶρα εἰς χῶρον ἐμφανῶς προσιτὸν εἰς τοὺς ζῶντας πρὸς ἐξυπηρέτησιν τῆς νεκρικῆς λατρείας καὶ, ἐπομένως, διὰ τῆς ἐντὸς τοῦ χώρου τοῦ ἐπικοινωνίας τῶν ζώντων μετὰ τῶν νεκρῶν τὸ ὡς ἄνωτέρω τύπου ἥρωον μετεμορφώθη εἰς χῶρον καταργοῦντα τὴν ἀπόστασιν τοῦ θανάτου ἀπὸ τῆς ζωῆς ¹. Ἡ γνώμη τοῦ Matz δὲν εὗρεν ἀπῆχυσιν, διότι καὶ ἄλλως εἶναι ἀντίθετος πρὸς τὰ πρᾶγματα. Ἡ λατρεία πρὸς τοὺς ἥρωας δὲν διαδραματίζει σπουδαῖον μέρος εἰς τὴν ρωμαϊκὴν θρησκείαν ², ἐν ᾧ ἀντιθέτως εἰς τὴν Ἑλλάδα καὶ εἰς τὴν ἑλληνιστικὴν Ἀνατολήν ἡ νεκρικὴ λατρεία ἔχει ὅπισθεν αὐτῆς μακρὰν παράδοσιν, ὁ δὲ ἀφηρωισμὸς τῶν κοινῶν θνητῶν εἶναι κατὰ τοὺς ρωμαϊκοὺς χρόνους, ὡς φαίνεται ἐκ τῶν ἐπιγραφῶν, πυκνότερος εἰς τὴν Μ. Ἀσίαν καὶ εἰς τὴν Ἑλλάδα (Βοιωτίαν, Θεσσαλίαν, Μακεδονίαν, Θράκην) ³. Τὸ φαινόμενον τοῦτο συμφωνεῖ καὶ πρὸς τὸ συμπέρασμα ἐκ τῆς γεωγραφικῆς κατανομῆς τῶν μνημείων· διότι ἐπὶ περίπου εἰκοσιπέντε παραδειγμάτων ἥρωων τύπου καπετωλείου ναοῦ (ὅσα τὰ ἀνωτ. σ. 854_s) ἐν μόνον προέρχεται ἐξ Ἰταλίας (Ρώμης), ἐν ᾧ ὅλα τὰ ἄλλα εἶναι ἐκ τῆς Μ. Ἀσίας, ἐκ τῶν νήσων, ἐκ τῆς Ἑλλάδος, ἐκ τῆς ἀνατολικῆς ἀκτῆς τῆς Ἀδριατικῆς, ἐκ τῆς Β. Ἀφρικῆς καὶ τῆς Ν. Γαλλίας. Μετὰ τὸν Matz ὁ Bandinelli ἀνεζήτησε τὴν καταγωγὴν τοῦ τύπου εἰς τὴν Μ. Ἀσίαν ⁴.

Νομίζω ὅτι ἡ νεκρικὴ λατρευτικὴ αἵθουσα ἀντιστοιχεῖ πρὸς τὰς αἰθούσας τῶν ἑλληνικῶν χθονίων λατρειῶν καὶ ὅτι ἡ ἐξάπλωσις τῆς χρήσεώς της ἀνταποκρίνεται εἰς τὴν μεγάλην διάδοσιν τοῦ ἀφηρωισμοῦ κατὰ τοὺς ἑλληνιστικοὺς χρόνους· οἱ ναόσχημοι

¹ Fr. Matz, *Hellenistische und römische Grabbauten*, Die Antike 4, 1928, 274 κέ., 285 κέ. καὶ 291 κέ.

² Fr. Pfister, *Der Reliquienkult im Altertum*, II, Giessen 1912, 593 κέ.

³ Pfister, 577 κέ. καὶ 588.

⁴ Bianchi Bandinelli, *Sovona* (1929) 63. Πρβ. E. Dyggve-Fr. Poulsen-K. Rhomaios, *Das Heroon v. Kalydon*, Mém. Acad. Sc. Lettr. Danemark, Sect. des Lettres, 7me sér., IV, No 4, σ. 408 (σ. 120 τοῦ ἀνατύπου).

τάφοι είναι οί γῶροι τῆς οἰκογενειακῆς λατρείας τῆς ἀνωτάτης κοινωνικῆς τάξεως (πρβ. ἀνωτ. σ. 850). Νομίζω δὲ περαιτέρω ὅτι ὁ χαρακτηριστικώτερος πρόδρομος τοῦ τύπου εἶναι τὸ δυτικὸν ἡμισυ τοῦ Ἑρεχθείου, ἀφιερωμένου εἰς τὴν λατρείαν τῶν σεβασμίων πρώτων οἰκιστῶν τῶν Ἀθηνῶν¹. Εἶναι δὲ γνωστὸν ὅτι ἐν Ἑλλάδι ἤδη ἀπὸ τῆς ἀρχαϊκῆς ἐποχῆς, ὑπῆρχον ταφικὰ κτίσματα μονόπτερα ἢ εἰς τύπον σηκοῦ ἐν παραστάσι² καὶ ὅτι ἐκ τῶν ἐλληνικῶν περιοχῶν ὁ τύπος τῶν κτισμάτων τούτων διεδόθη εἰς τὴν Αἴγυπτον³. Κύριος χαρακτήρ τούτων ἦτο ὁ παρ' αὐτῶν δημιουργούμενος ὑπεράνω τοῦ τάφου λατρευτικὸς γῶρος (πρβ. καὶ κατωτ. σ. 858 κέ.). Εἰς τὸ Ἑρέχθειον ὑπάρχει μόνον ἡ διώροφος διάταξις, ὅχι δὲ καὶ τὸ θέμα τῆς καμάρας. Διώροφον διάταξιν ἄνευ καμάρας ἀπαντῶμεν καὶ εἰς μεταγενέστερα ταφικὰ οἰκοδομήματα⁴. Ὅθεν συνάγεται τὸ συμπέρασμα ὅτι εἰς τὰ μνημεῖα τῆς ὑπ' ὅψει κατηγορίας τὸ θέμα τῆς καμάρας δύναται νὰ ἀποτελῇ ἀπλῶς νέαν μορφήν εἰς τὴν ἱστορίαν τοῦ τύπου.

Ἡ κρύπτη τῶν διωρόφων μνημείων, τῶν ἐξαρωμένων ἐκ τῆς ἀνωτέρω γραμμῆς, ἠδύνατο νὰ κατασκευασθῇ καμαρωτὴ κατ' ἐπίδρασιν τῆς καμάρας τοῦ ἀπλοῦ καμαρωτοῦ τάφου, ἔνεκα τοῦ συμβολισμοῦ τῆς ὡς οὐρανοῦ (βλ. ἀνωτ. σ. 852). Εἰς τὸν ἴδιον συμβολισμόν ὀφείλεται καὶ ἡ καμάρα — ὁσάκις ὑπάρχει τοιαύτη — τῆς ὑπεργείου νεκρικῆς λατρευτικῆς αἰθούσης, τῆς ὁποίας ἀρχικὴ μορφή ἦτο ἡ μετὰ ξυλίνης στέγης. Εἰς ταφικὰ οἰκοδομήματα τῶν Μυλάσων ὁ ὑπεράνω τῆς κρύπτῃς θόλος φέρεται ἐπὶ κιόνων⁵, ἐνθυμίζει δὲ κατὰ τοῦτο τὴν μορφήν καὶ τὸν σαφῆ συμβολισμόν τῆς χρυσεῆς καμάρας τῆς ἐπικαθημένης ἐπὶ χρυσοῦ περιστύλου ἐπὶ τῆς ἀρμαμάξης, διὰ τῆς ὁποίας μετεκομίσθη τὸ σῶμα τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου (Διοδ. Σικελ., Ἱστορ. Βιβλ. XVIII 26)⁶. Εἰς τὰ παραδείγματα ταῦτα ἡ καμάρα, ἀνεξαρτήτως τῆς σχέσεώς της πρὸς τὰς ἐλαφρὰς ἀρχιτεκτονικὰς κατασκευὰς τῆς Ἀνατολῆς ὡς π.χ. αἱ σκιάδες κ.ά.⁷, προϋποθέτει ἀντίληψιν περὶ τοῦ νεκροῦ ὡς περὶ οὐρανοῦ ἤδη ὑπάρξεως ἢ ψυχῇ τοῦ νεκροῦ περιπολεῖ μετὰ τῶν ἄλλων μακάρων εἰς τὴν περιοχὴν τῆς οὐρανοῦ τελειότητος, ἀπὸ τῆς ὁποίας μεταφορὰ καὶ σύμβολον εἶναι ἡ δεχομένη τὸ σῶμα τοῦ νεκροῦ καμάρα. Εἰς τὸ τριώροφον μανσωλεῖον τοῦ Ksar-el-Ahmar — μὲ ὑπόγειον νεκρικὸν θάλαμον, ἰσόγειον γῶρον ἀπρόσιτον (μὲ ψευδοθύραν) καὶ ἐπάνω καμάραν ἀνοικτὴν ἐμπρός⁸ — φαίνεται ἀναντιρρήτως ὅτι ἡ καμάρα, ἀπρόσιτος λόγῳ τοῦ ὕψους εἰς τὸ ὁποῖον αὕτη εὐρίσκεται, κατεσκευάσθη διὰ τὴν περὶ τὸν τάφον περιπολοῦσαν ψυχὴν.

Τοιοιτοτρόπως, λοιπόν, ἡ λατρευτικὴ αἴθουσα τῶν ταφικῶν κτισμάτων ἀποβαίνει

¹ Ν. Κοντολέοντος, Τὸ Ἑρέχθειον ὡς οἰκοδόμημα χθονίης λατρείας, ἐν Ἀθήναις 1949, σ. 54, 65 κέ καὶ 71 κέ.

² Μ. Collignon, Les statues funéraires dans l'art grec, Paris 1911, 41 κέ. καὶ 107 κέ. Πρβ. Κοντολέοντα, ἔδ. 72 κέ.

³ Th. Schreiber, Die Nekropole von Kôm-esch-Schukâfa, Leipzig 1908, σ. 173 κέ.

⁴ Ἡρώα: τῆς Λατζανῆς ἐν Θράκῃ (G. Seure, Rev. Arch., 5me sér., 3, 1916, 364) καὶ ἐν Ἀλγερίῳ (Gsell, Mon. ant. Algér., II, 76 ἀριθ. 30 καὶ 31 εἰκ. 99-100 πίν. LXXX).

⁵ Α. Philippson, Reisen und Forschungen im

westl. Kleinasien V (1915) 18 πίν. 4 εἰκ. 8. Πρβ. Μ. Santangelo, Ann. Sc. Arch. At., N.S., III-V, 1941-43, 237 εἰκ. 75.

⁶ Fr. Studniczka, Jahrb. d. a. Inst. IX, 1894, 234. Οὗτος ἀνάγει τὸν «οὐρανὸν» αὐτὸν εἰς φοινικικὰ ταφικὰ ἔθιμα ὁ Κοντολέον, Τὸ Ἑρέχθειον 76 καὶ 86 τὸν ἀνάγει εἰς τὰ ἐλληνικὰ ταφικὰ οἰκοδομήματα. Εἶναι σαφὴς ἡ μεταφορὰ τῆς ιδέας ἐκ τῶν καμαρωτῶν τάφων τῆς Μακεδονίας.

⁷ H. Thiersch, Zwei antike Grabanlagen bei Alexandria, Berlin 1904, 13 κέ.

⁸ Gsell, Mon. ant. Alg., II, 70 ἀριθ. 21 εἰκ. 96.

χώρος μυστικός, ἀντιστοιχεῖ πρὸς τὰ ἄδυτα τῶν μυστηριακῶν λατρειῶν. Ἄλλως καὶ ἡ νεκρική λατρεία εἶναι λατρεία μυστηριακή¹. αὕτη τελεῖται τὴν νύκτα, περιλαμβάνει δειπνον, ἡ δὲ λατρευτική αἴθουσα φέρει τράπεζαν καὶ πέριξ ἐδώλια ὡς αἱ αἴθουσαι τῶν τελεστηρίων² καὶ ὡς ἡ ἐντὸς τῶν τελεστηρίων τελουμένη λατρεία. Μεγάλη εἶναι ἡ ὁμοιότης τῶν διωρόφων τούτων καμαρωτῶν τάφων πρὸς τὴν διάταξιν συριακῶν τινῶν ναῶν μὲ καμαρωτὴν κρύπτειν καὶ ὑπεράνω αὐτῆς μὲ καμαρωτὸν ἄδυτον (π.χ. ναὸς Α εἰς τὴν Niha τοῦ Λιβάνου)³.

Κατὰ ταῦτα ὁ καμαρωτὸς χώρος τῆς ὑπεργείου νεκρικῆς αἰθούσης σημαίνει χώρον ὑπερβατικόν· εἶναι δὲ ἡ ὑπερβατικότης τοῦ ἀνεξάρτητος ἀπὸ τῆς παρουσίας τοῦ νεκροῦ, ὅστις κατατίθεται ἐντὸς τῆς κρύπτει, ἀνεξάρτητος, ἀκριβῶς διότι διὰ τῆς ἐντὸς τῆς κρύπτεις καταθέσεως τοῦ νεκροῦ ἀποχωρίζεται ἡ ἄμεσος συνάφεια μεταξὺ νεκρικῆς λατρείας καὶ σώματος τοῦ νεκροῦ. Ἄλλὰ καὶ ἡ νεκρική λατρεία προσλαμβάνει ὑπερβατικὸν περιεχόμενον· ἐννοεῖται ὡς τελουμένη καθ' ἑαυτὴν καὶ διὰ τοὺς μετόχους αὐτῆς, μέσῳ τῆς νεκρικῆς λατρείας ἐπιδιώκοντας τὴν τελείωσιν των. Ὡς χώρον δὲ τοιαύτης λατρείας θὰ ἐννοήσωμεν μικρασιατικὰς τινὰς καμάρας μὲ τὸν νεκρὸν ἐντὸς θήκης, ὅχι φυλάσσομένης εἰς κρύπτειν ὑπὸ τὸ ἔδαφος, ἀλλ' ἐκτεθειμένης ἐπὶ τῆς στέγης τοῦ μνημείου, ὑπὸ τὴν ἄμεσον σκέπην τοῦ οὐρανοῦ θόλου⁴. Εἶναι φανερόν ὅτι ἐδῶ ἡ καμάρα δὲν κατεσκευάσθη διὰ τὸν νεκρὸν, ἀλλὰ διὰ τοὺς μύστας τῆς λατρείας του.

3. Χώρος ὑπερβατικοῦ χαρακτῆρος, ὡς ὁ καμαρωτός, ἐχρησιμοποιήθη, ὡς ἦτο ἐπόμενο, καὶ παρὰ τῆς χριστιανικῆς λατρείας⁵, ἰδιαίτερος δὲ εἰς τὰ διώροφα μαρτύρια (βλ. ἀνωτ. σ. 853 κέ.). Τὰ διώροφα καμαρωτὰ μαρτύρια φαίνεται ὅτι ἦσαν ἀρκετὰ διαδεδομένα τόσον εἰς τὴν Ἀνατολήν, ὡς πληροφορούμεθα ἐκ τῶν ἀπεικονίσεων των ἐπὶ τοῦ ὑφάσματος τοῦ Δανιὴλ τοῦ Μουσείου Βερολίνου⁶, ὅσον καὶ εἰς τὴν Δύσιν (Γαλλία, Ἰσπανία)⁷. Εἰς τὴν Δύσιν κατὰ τὸν μεσαίωνα ἐπεβίωσεν ὁ τύπος των εἰς νεκρικὰ παρεκκλήσια προσηρτημένα εἰς τὰς ἐκκλησίας⁸, εἴτε παλατιανά τινὰ παρεκκλήσια, διασώζοντα τὴν ἀνάμνησιν τῶν ὁμοίου τύπου παλαιοχριστιανικῶν μαρτυρίων⁹. Εἰς τὴν Ἀνατολήν

1 Πρβ. O. Kern, Religion der Griechen, I, 28 κέ., 135 κέ. καὶ F. Robert, Thymélé, Paris 1939, 356 κ. ἀλλ. σποράδην.

2 Π.χ. ἐδώλια καὶ τράπεζα εἰς τὸ Ἡρώων τῆς Καλυδῶνος, μόνον ἐδώλια εἰς τὸ Ἡρώων τοῦ Balžik. Παραδείγματα τελεστηρίων μὲ ἐδώλια βλ. εἰς Κοντολέοντος, Ἐρχεθιον σ. 82, 841.

3 D. Krencker - W. Zschietzschmann, Römische Tempel in Syrien, 1938, 113 εἰκ. 154-55 πίν. 55, 58. Ἡ σχέσις τῆς νεκρικῆς ἀρχιτεκτονικῆς πρὸς τὴν ἀρχιτεκτονικὴν τῶν ἑλληνιστικῶν ναῶν δὲν ἔχει μελετηθῇ συστηματικῶς. Βλ. τὰς διεισδυτικὰς παρατηρήσεις τοῦ René Vallois, L'architect. hellén. et hellénist. à Délos, 331 κέ., ἀφορώσας εἰς τὰς ἀνατολικὰς ἐπιδράσεις. Πρβ. καὶ γενικὰς τινὰς παρατηρήσεις τῆς Maria Santangelo, ἔ. ἀ. 230 κέ.

4 Εἰς τὴν Ἐλεοῦσαν τῆς Σεβαστείας (σημ. Ayash) (Jos. Keil - Ad. Wilhelm ἐν Monum. As. Min. Ant. III. 1931, 223 πίν. 57 εἰκ. 180) κ. ἀ. Ἡ ἐπὶ τῆς στέγης

τοποθέτησις τοῦ νεκροῦ προδίδει ἐπίδρασιν ἀνατολικῶν ἰδεῶν.

5 Ἐκ τῶν ἀρχαιοτέρων χριστιανικῶν παραδειγμάτων: τὸ ἀρχικὸν μονόκλιτον ναῦδριον τῆς Ἀγίας Σοφίας τῆς Σόφιας (V. Ivanova, Bull. Inst. Arch. Bulg. 8, 1934, 221 βουλγ.) καὶ τὸ ἀνασκαφέν εἰς τὴν Σάμον (A. Schneider, Ath. Mitt. 54, 1929, 110 κέ. εἰκ. 2).

6 Grabar, Martyrium, II, 87 κέ., 97, πίν. XIX, 2. Πρβ. Strzygowski, Orient oder Rom 91 κέ. πίν. IV καὶ Diehl, Manuel d'art byz., I, 86 εἰκ. 28.

7 Κρύπτει τοῦ Ἁγίου Εἰρηναίου εἰς τὴν Λυών (H. Leclercq, Dict. Arch. Chr. Lit. X 1, 251 κέ. [ἄρθρ. Lyon], Grabar, ἔ. ἀ., I, 410). Διὰ τὰ ἰσπανικὰ βλ. Grabar, 424 (δὲν ἠδυνήθην νὰ χρησιμοποιήσω τὴν σχετικὴν βιβλιογραφίαν).

8 Fontenelle, Saint-Front de Périgueux κ. ἀ. (Grabar, I, 492. Πρβ. καὶ τὰ αὐτ. ἐν σ. 495-96 καὶ 506 παραδείγματα, ὅπου καὶ ἡ βιβλιογραφία).

9 Grabar, I, 574 κέ.

καὶ τὸ Βυζάντιον ὁ τύπος ἐπεβίωσεν εἰς τὸ πλῆθος τῶν διωρόφων ἐκκλησιῶν ἀπὸ τῆς Ὑπερκαυκασίας μέχρι τῆς Βορείου Βαλκανικῆς καὶ τῆς Ἑλλάδος¹. Πρόκειται περὶ ἐκκλησιῶν καὶ παρεκκλησιῶν νεκρικοῦ χαρακτῆρος· τούτων ἡ μὲν κρύπτη ἦτο ἀφιερωμένη εἰς ταφάς, ὁ δὲ ἄνω ὄροφος ἦτο ἀφιερωμένος εἰς τὴν τέλεσιν τῆς λειτουργίας.

Γ'. Ο ΧΑΡΑΚΤΗΡ ΤΗΣ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΝΕΚΡΙΚΗΣ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗΣ

Ἡ ἀναγωγή τῶν χριστιανικῶν καμαρωτῶν τάφων εἰς τὰρχαῖα πρότυπά των καὶ ὁ γενόμενος ἐδῶ διεξοδικὸς πῶς λόγος περὶ τῶν προτύπων τούτων κατέστησαν φανερόν τὸ ὅτι ὁ χαρακτήρ τῆς χριστιανικῆς νεκρικῆς ἀρχιτεκτονικῆς εἶναι ἐντελῶς διάφορος τοῦ χαρακτῆρος τῆς ἀρχαίας. Ἦδη παρατηρήσαμεν ὅτι οἱ χριστιανικοὶ καμαρωτοὶ τάφοι ἀποτελοῦν πτωχὴν ἐπιβίωσιν τῶν ἑλληνιστικῶν προτύπων των, ἐπιβίωσιν τοῦ θέματος μόνον. Γενικῶς κατὰ τὸν μεσαίωνα, διὰ λόγους ἱστορικοὺς καὶ θρησκευτικούς, δὲν ἀνεπτύχθη ἡ ἀρχιτεκτονικὴ τῶν τάφων.

Εἶναι ἐπὶ παραδείγματι γνωστὸν ὅτι τὸ σπουδαιότερον εἶδος χριστιανικῆς ἀρχιτεκτονικῆς τάφων, αἱ ρωμαϊκαὶ κατακόμβαι, δὲν ἀπέρρευσαν ἐκ τῆς προθέσεως πρὸς ἀνάδειξιν χριστιανικῶν νεκρικῶν κατασκευῶν μνημειώδους χαρακτῆρος. Τὴν γένεσιν των ὀφείλουν αὐταὶ εἰς τὴν οἰκονομικὴν κρίσιν τοῦ 3^{ου} αἰ., ἕνεκα τῆς ὁποίας αἱ μὲν σχετικῶς πλουσιώτεροι οἰκογένειαι ὑπεχρεώθησαν νὰ μεταφέρουν ὑπὸ τὸ ἔδαφος ἀπλουστευμένας τὰς μορφὰς τῶν δαπανηρῶν ἐπιγείων νεκρικῶν κτισμάτων (ὑπόγεια κοιμητήρια: Δομιτίλλης, Πραιτεξτάτου, Πρισκίλλης), οἱ δὲ πτωχότεροι ἐκ τῶν χριστιανῶν ὑπεχρεώθησαν νὰ συνασπισθοῦν εἰς ταφικὰ σωματεῖα διὰ νὰ ἐξασφαλίσουν εἰς τοὺς νεκροὺς των θέσιν τινὰ ὑπὸ τὸ ἔδαφος· ἡ μεγάλη ἀνάπτυξις τῶν κατακομβῶν ὀφείλεται εἰς τὴν μετὰ τὸν Μ. Κωνσταντῖνον ἀνάπτυξιν τῆς λατρείας πρὸς τοὺς μάρτυρας². Ἐπίσης τὰ ὑπέργεια χριστιανικὰ νεκρικὰ κτίσματα, ὡς αἱ ἀπλαῖ cellae trichorae, εἶναι οἰκοδομήματα σχετικῶς πτωχικὰ ἐν συγκρίσει πρὸς τὰ πολυτελῆ ἐθνικὰ πρότυπά των. Αἱ χριστιανικαὶ ταφαὶ διέπονται ὑπὸ νέου πνεύματος, ὁ πλοῦτος δὲν ἀποθησαυρίζεται πλέον εἰς νεκρικὰς κατασκευάς.

Ἄλλ' ὑπάρχει ἀλλαγὴ καὶ εἰς τὴν ἀντίληψιν περὶ τοῦ νεκροῦ. Εἰς τὸν χριστιανὸν νεκρὸν προσφέρεται μὲν ἡ συνήθης νεκρικὴ λατρεία, τὰ «νομιζόμενα», δὲν λατρεύεται ὁμῶς οὗτος ὡς οἰκογενειακὴ θεότης — ἡ λατρεία πρὸς τοὺς μάρτυρας συνιστᾷ ἰδιαιτέραν περίπτωσιν. Ὁ κοινὸς νεκρὸς ἀποτελεῖ ἀπλοῦν μέλος τῆς κοινότητος, μετὰ τῆς ὁποίας οὗτος συνδέεται εἰσέτι καὶ διὰ παντὸς διὰ τῆς θείας εὐχαριστίας. Ἄλλ' ἡ θεία εὐχαριστία ἀποτελεῖ τὸ κύριον στοιχεῖον τῆς κοινῆς λατρείας, κανονικῶς δὲ τελεῖται ἐντὸς τῆς ἐκκλησίας, ἐντὸς δηλαδὴ τοῦ εἰδικοῦ ἱεροῦ χώρου τῆς κοινότητος καὶ παρὰ τοῦ ἱερατείου τῆς κοινότητος. Δὲν δύναται πλέον ἡ λατρεία πρὸς τὸν νεκρὸν οὔτε νὰ ἀποκτήσῃ τὸν χαρακτῆρα ἐπισήμου οἰκογενειακῆς λατρείας οὔτε νὰ ἀναπτυχθῇ εἰς λατρείαν ἄσχετον

¹ Παραδείγματα παρὰ R. Egger, Forsch. in Sal. III, 107 κέ., J. Balg, Bull. Inst. Arch. Bulg. X, 1936 (= Actes IV Congr. Intern. Ét. Byz. II), 156 κέ., Grabar, Martyrium, I, 93 καὶ 544, ὅπου καὶ βιβλιογραφία, Ἀ. Ξυγγοπούλου, Τέσσαρες μικροὶ ναοὶ τῆς Θεσσα-

λονίκης ἐκ τῶν χρόνων τῶν Παλαιολόγων, Θεσσαλονίκη 1952, 10 κέ. καὶ 13 fig. 4-5 καὶ σ. 21 κέ. (παραδείγματα).

² A. M. Schneider, Die ältesten Denkmäler der römischen Kirche, Götting, Akademie-Festschrift, Phil.-hist. Kl. 1951, 166 κέ.

πρὸς τὴν λατρείαν τῆς κοινότητος, τρόπον τινὰ εἰς λατρείαν μὲ ἰδικόν της ἱερατεῖον, ἐφ' ὅσον διὰ τὴν τέλεσιν τῆς νεκρικῆς θείας εὐχαριστίας ἐχρησιμοποιεῖτο τὸ ἱερατεῖον τῆς κοινότητος (οἱ λαϊκοὶ δὲν δύνανται νὰ τελέσουν τὴν θείαν εὐχαριστίαν). Ἐπομένως ἡ ἀφιέρωσις εἰς τὸν νεκρὸν ἰδιαιτέρου ναοῦ-τάφου εἶναι — κατ' ἀρχὴν — ἀδιανόητος εἰς τὴν χριστιανικὴν ἀντίληψιν. Οὕτω διὰ τοῦ χριστιανισμοῦ ἡ πολυτελής νεκρικὴ ἀρχιτεκτονικὴ ἀνεκόπτετο δυνάμει, ἐκ τῶν ἔσω.

Ὁ κατ' ἀρχὴν ὁμως διαχωρισμὸς οὗτος μεταξὺ τάφου καὶ ναοῦ, πολὺ σαφὲς εἰς τὴν χριστιανικὴν συνείδησιν¹, οὐδόλως ἐσήμαινεν ὅτι ἦτο ἀπηγορευμένον εἰς τοὺς χριστιανούς νὰ ἔχουν πολυτελεῖς τάφους. Περὶ τοῦ προκειμένου διδακτικαὶ εἶναι αἱ εἰδήσεις περὶ τοῦ τάφου τοῦ Ἀβερκίου, τοῦ περιφήμου — ἐκ τῆς ἐπιταφίου ἐπιγραφῆς του — ἐπισκόπου τῆς Ἱεραπόλεως τῆς Φρυγίας κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ 3ου αἰῶνος. Ὁ Ἀβέρκιος ἀνῆκεν εἰς τὴν τότε καθολικὴν ἐκκλησίαν, εἰς τὴν μερίδα δηλαδὴ τῶν μετριοπαθῶν χριστιανῶν, ἡ ὁποία κατὰ τινὰ τρόπον συνεβίβάζετο πρὸς τὴν κρατικὴν ἐξουσίαν καὶ ἀντηγωνίζετο σφοδρῶς τὴν μερίδα τῶν ἀδιαλλάκτων, ὡς ἦσαν οἱ μοντανισταί. Οἱ μοντανισταί, ἰσχυρώτατοι εἰς τὴν Φρυγίαν, ἐξεπροσώπων αὐστηρὸν κίνημα, συντηρητικόν, ἐναντίον τῶν συμβιβαστικῶν προσανατολισμῶν τῆς ἐπικρατούσης ἐκκλησιαστικῆς πολιτικῆς καί, ὡς φαίνεται, προσεπάθουν νὰ διατηρήσουν οὗτοι τὰ κοινωνικὰ ἰδεώδη τῆς πρωτογενοῦς ἐκκλησίας. Ἀκριβῶς δὲ ὁ Ἀβέρκιος διεκρίθη εἰς τὸν ἀγῶνα κατὰ τῶν μοντανιστῶν, ἐπιδείξας ἱεραποστολικὴν καὶ διπλωματικὴν δραστηριότητα, ἔνεκα τῆς ὁποίας καὶ ἀνεκηρύχθη ἀργότερον εἰς ἅγιον. Ὁ Ἀβέρκιος, λοιπόν, δὲν διστάζει νὰ κατασκευάσῃ ἐν ζῳῇ ὁ ἴδιος σχετικῶς ἐπιδεικτικὸν τὸν ἰδικόν του τάφον².

Κατὰ τὴν παλαιότεραν αὐτὴν ἐποχὴν εἶναι δύσκολον νὰ διακριθῶν οἱ χριστιανικοὶ τάφοι ἀπὸ τῶν ἐθνικῶν. Φαίνεται ὁμως ὅτι εἰς τὴν Ἀνατολήν, ἡ ὁποία οἰκονομικῶς εἶχεν ἀναρρῶσει ἐνωρίτερον τῆς Δύσεως, ὑπῆρχον ἀρκετοὶ πολυτελεῖς χριστιανικοὶ τάφοι· ὁ δὲ τάφος τοῦ Ἀβερκίου εἶναι ἐκ τῶν ἀρχαιοτέρων χριστιανικῶν ἐπιδεικτικῶν τάφων, ὡς τοῦλάχιστον αἱ περὶ τούτου πληροφορίαι ἐπιτρέπουν νὰ κρίνωμεν μετὰ τινος ἀσφαλείας. Πάντως ἡ ἐκκλησία τότε δὲν εἶχε λάβει θέσιν κατὰ τῶν πολυτελῶν τάφων, εἴτε διότι δὲν εὐρέθη εἰς τοιαύτην ἀνάγκην, λόγῳ τοῦ διαχύτου τότε μεταξὺ τῶν χριστιανῶν ἐνθουσιαστικοῦ πνεύματος (ὁ Κύριος ἐγγὺς Φιλίπ. δ' 5, ὁ καιρὸς ἐγγὺς Ἀποκ. α' 3, κβ' 10), εἴτε διότι τοιαύτη τις, ἀνεκτικὴ στάσις τῆς ἐκκλησίας ὑπηρετοῦετο τότε, συμφώνως πρὸς τὴν γενικωτέραν θέσιν της νὰ μὴ εὐνοήσῃ αὕτη τὰς λανθανούσας τότε κοσμοπολιτικὰς τάσεις περὶ κοινωνικῆς, ἄρα καὶ περὶ τῆς οἰκονομικῆς ἰσότητος τῶν μελῶν της³. Εἰς τὴν Ρώμην π.χ. οἱ πλούσιοι χριστιανοὶ δὲν ἐθάπτοντο εἰς τὰ κοινὰ «κοιμητήρια», ὅπου ἐθάπτοντο οἱ πτωχοί — τοῦλάχιστον μέχρι τῆς ἐπικρατήσεως τῆς τάσεως πρὸς ταφὴν ad sanctos —, ἀλλ' εἰς ὑπέργεια μνημεῖα ἐπὶ ἰδιοκτησιῶν των· τὸ πολὺ ἐφρόντιζον οὗτοι νὰ θάπτουν τοὺς χριστιανούς δούλους των ὑπὸ τὸ ἔδαφος τῶν ἰδικῶν

¹ Πληροφορίας βλ. ἐν Ἀρχ. Ἐφημ. 1950 - 1951, 175 κέ. (Πάλλας).

² Βίος Ἀβερκίου ἐν Or. Christ. 4, 1904, 305 (E. Batareikh), Ἀβερκίου ἐπιγραφῆς στίχ. 2 (A. Abel, Byzantion 3, 1926, 334) Πρβ. Πάλλας, ἔ.ἀ. 172. Περὶ τοῦ Ἀβερκίου καὶ τῆς δράσεώς του βλ. προχείρως H. Leclercq,

Dict. Arch. Chr. Lit. I 1, 66 κέ. 76 κέ., καὶ Abel, ἔ.ἀ.

³ Α' Κορ. ζ' 20 κέ., Ἰγνατ., Ἐπιστ. πρὸς Πολύμ. 4 (Migne 5, 865). Πρβ. A. v. Harnack, Die Mission u. Ausbr. d. Christentums⁴, I, 192 κέ. καὶ Anne Hadjinicolaou - Marava, Recherches sur la vie des esclaves dans le monde byzantin, Athènes 1950, 12 κέ.

των υπεργείων τάφων (κοιμητήριον Λουκίνης)¹. Μετά δὲ τὰ μέσα τοῦ 3^{ου} αἰῶνος αἱ μαρμαρίναι σαρκοφάγοι τῶν πλουσίων χριστιανῶν δὲν ὑπολείπονται εἰς ἐμφάνισιν τῶν σαρκοφάγων τῶν συγχρόνων τῶν ἐθνικῶν πλουσίων. Ἀφ' ἑτέρου χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ περὶ τῶν τοῦ Χρυσοστόμου· οὗτος, παρακολουθήσας ἐκ τοῦ πλησίον τὴν ἐπὶ τῆς ἐποχῆς του κοινωνικὴν ὀξύτητα εἰς τὴν Ἀντιόχειαν, ἐπολέμησε μὲ ἰδιαιτέραν ἐπιμονὴν τὴν κενὴν φροντίδα πρὸς κατασκευὴν πολυτελῶν τάφων². Πάντως τὰ μέχρις ἡμῶν διασωθέντα αὐτοτελῆ χριστιανικὰ μαυσωλεῖα (Θεοδωρίχου, El Bagawat κλπ.) ἀρκοῦν διὰ νὰ δείξουν ὅτι τὰ κηρύγματα τῶν ἐκκλησιαστικῶν ρητόρων δὲν μετέβαλον ἐξ ὁλοκλήρου τὰ πράγματα. Ὁ πλοῦτος παρῶρμα πάντοτε εἰς τὴν κατασκευὴν μαυσωλείων συμφώνως πρὸς τὸν ἀποθησανιστικὸν χαρακτήρα (ἐκφραστικὴ εἶναι ἡ διατύπωσις τοῦ Χρυσοστόμου: τὸν πλοῦτον ὀγκωθέντα, τοὺς τάφους ἐρηγερομένους) τῆς ἀρχαιοτέρας — τῆς προερχομένης ἐκ τῆς ἐθνικῆς παραδόσεως — νεκρικῆς ἀρχιτεκτονικῆς.

Ἡ τροπὴ ἐπὶ ἤλθε κυρίως ἀφ' οὗτο ὁ Μ. Κωνσταντῖνος προσήρτησε τὸ μαυσωλεῖον του εἰς τὸ Ἀποστολεῖον τῆς Κωνσταντινουπόλεως³, πιθανώτατα ἀκολουθῶν ἀρχαίαν παράδοσιν⁴, ἀλλ' ἡ ὁποία ἐδῶ ἀνεξωπυρώθη ὑπὸ τοῦ χριστιανικοῦ πνεύματος τῆς μετ' εὐσεβοῦς ζήλου ταφῆς ad sanctos⁵. Τὰ μαυσωλεῖα-προσκτίσματα δὲν ἀναπτύσσονται πλέον ἐλευθέρως, ἀλλ' ὑποτάσσονται εἰς τὸ κύριον οἰκοδόμημα· καὶ βαθμὴδὸν ἐξέλιπον καὶ αὐτὰ ἀφ' οὗτο, ἔνεκα ταπεινώσεως, αἱ ταφαὶ περιορίσθησαν εἰς τὸν νάρθηκα καὶ ἀκολούθως, διὰ λόγους εὐσεβείας, ἐπεκράτησε νὰ θάπτονται οἱ νεκροὶ ἐντὸς τῶν ἐκκλησιῶν⁶. Τώρα πλέον τὰ ἐλληνιστικὰ μαυσωλεῖα ὑποκατεστάθησαν διὰ τῶν κτητορικῶν ἐκκλησιῶν καὶ τῶν νεκρικῶν παρεκκλησιῶν, ἀφιερωμένων εἰς ἱερὰ πρόσσωπα⁷, ὅχι δὲ εἰς τοὺς νεκρούς, οἵτινες, θαπτόμενοι ἐκεῖ, δὲν θεωροῦνται πλέον θεότητες ἀλλ' ἀπλῶς εὐσεβεῖς θνητοί.

Ἄλλως τε ἡ ταφή τῶν χριστιανῶν παρὰ τὰς ἐκκλησίας ἢ ἐντὸς νεκροταφείων μὲ κοιμητηριακὰ παρεκκλήσια ἔφερε τὴν νεκρικὴν λατρείαν εἰς στενὴν ἐπαφὴν πρὸς τὸν ἄλῳρον τῆς τελέσεως τῆς εὐχαριστιακῆς λατρείας (πρβ. τὰς προσφορὰς Ὑπὲρ μνήμης).

1 Schneider, ἔ.δ. 177-178, 180 κέ., 190 κέ.

2 Ἄλλ' ὅταν ἴδωσι τὸν πλοῦτον ὀγκωθέντα, τοὺς τάφους ἐρηγερομένους, τὰς ματαιὰς οἰκοδομὰς ἀπηρτισμένους (Migne, 55, 235). Πρβ. Πάλλα, ἔ.δ. 169.

3 Εὐσεβ., Εἰς τὸν βίον Κωνσταντ. IV 58-60 (Heikel 141-42). Περὶ τοῦ μαυσωλείου πρβ. A. Heisenberg, Grabeskirche u. Apostelkirche (1908) 2, 100 κέ. καὶ 106, Ἀ. Φυτράκη, Ἡ πίστις τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίνου, ἐν Ἀθήναις 1945, 34 κέ.

4 Πρβ. Πλουτάρχ., Ἀντών. 75: θήκας ἔχουσα (ἡ Κλεοπάτρα) καὶ μνήματα κατεσκευασμένα περιττῶς εἰς τε κάλλος καὶ ἔπος, ἃ προσωκοδόμησε τῇ πατρὶ τῆς Ἰοιδος. Ἡ Κλεοπάτρα εἶχεν ὑπ' ὄψει διάταξιν ἀνάλογον πρὸς τὰ ταφικὰ προσκτίσματα (τὴν βορείαν καὶ τὴν νοτίαν πρόσστασις) τοῦ Ἐρεχθίδου; Περὶ τούτων βλ. Κοντολέοντος, Τὸ Ἐρέχθειον 69 κέ., 77-78 καὶ 80.

5 Περὶ τοῦ νοήματος τῆς κατασκευῆς τοῦ μαυσωλείου τοῦ Κωνσταντίνου παρὰ τὸ Ἀποστολεῖον βλ. Φυτράκη, ἔ.δ. 60 κέ. Περὶ τῆς ad sanctos ταφῆς γενικῶ-

τερον αὐτ. σ. 54 κέ.

6 Πρβ. Πάλλα, ἔ.δ. 178.

7 Πρβ. τὸ διάμεσον μονόκλιτον τρουλλωτὸν παρεκκλήσιον μεταξὺ τοῦ ναοῦ τῆς Μονῆς τῆς Ἑλεούσης καὶ τῆς Μονῆς τοῦ Παντοκράτορος ἐν Κωνσταντινουπόλει, ἐγεγρῆν παρὰ τοῦ Ἰωάννου Β' Κομνηνοῦ, διὰ νὰ χρησιμεύσῃ εἰδικῶς ὡς μαυσωλεῖον: Ἐπεὶ δὲ καὶ τὰν ἡθέλησεν ἡ βασιλεῖα μου οἰκοδομηθῆναι πλησίον τῆς τοιαύτης μονῆς... καὶ μεταξὺ τοῦ τοιοῦτου ναοῦ καὶ τῆς μονῆς ἔτερον εὐκτίριον ἐν σχήματι ἡρώου ἐπ' ὀνόματι τοῦ ἀρχιστρατήγου Μιχαήλ, ἐν ᾧ καὶ τοὺς τάφους ἡμῶν τεθῆναι διευπωσάμην (Dmitrievskij, Τυπικά, I, 677). Περὶ τούτου βλ. A. M. Schneider, Byzanz. Vorarbeiten zur Topographie und Archäologie der Stadt, Berlin 1936, 68 κέ. εἰκ. 29 καὶ R. Janin, La géographie ecclésiastique de l'empire byzantin κλπ. III. Les églises et les monastères, Paris 1953, 352-353. Χαρακτηριστικὸς ὁ ὅρος «ἡρώων» (=νεκρικὸν παρεκκλήσιον), μολονότι χρησιμοποιοῖται ἀρχαῖστικῶς.

Οὕτω δὲ ὁ χῶρος τῶν ἐκκλησιῶν ἀντικατέστησεν ἐν μέρει τὴν νεκρικὴν λατρευτικὴν αἴθουσαν. Κατ' ἀκολουθίαν καθίσταντο περιττὰ πλέον τὰ μεγάλων διαστάσεων ταφικά κτίσματα, αἱ δὲ νεκρικαὶ καμάραι ἔγιναν ἀπλοῦν θέμα, ἴσης σημασίας πρὸς τὰ κοινότερα χαμοσόρια, θέμα ἐπαναλαμβανόμενον ἔκτοτε κατὰ παράδοσιν.

Ἡ ἀρχιτεκτονικὴ τῶν δαπανηρῶν μανσωλείων ἐπεβίωσεν εἰς τὰ μαρτύρια καὶ εἰς τὴν ἐξ αὐτῶν ἐξαρτωμένην ἀρχιτεκτονικὴν τῶν ἐκκλησιῶν¹, ἐν ᾧ ὁ τύπος τοῦ διωρόφου τάφου ἐπεβίωσε μόνον εἰς τὰ διώροφα νεκρικὰ παρεκκλήσια (βλ. ἀνωτ. σ. 857 κέ.), παραμείναντα πιστότερα εἰς τὸν ἀρχικὸν προσορισμὸν τοῦ τύπου.

Παρ' ὅλα ταῦτα εἶναι σχετικῶς μικρὸς ὁ ἀριθμὸς τῶν διωρόφων νεκρικῶν παρεκκλησιῶν. Ἡ βυζαντινὴ ἀριστοκρατία κατεσκεύαζε τοὺς τάφους τῶν μελῶν της συνήθως ὑπὸ τὸ δάπεδον τῶν κτητορικῶν ἐκκλησιῶν (εἶδομεν ὅτι ἡ οἰκογένεια π.χ. τῶν Κομνηνῶν εἶχεν ὡς μανσωλεῖον τὴν Μονὴν τοῦ Παντοκράτορος [Zeyrek])² ἢ ἐτοποθέτει ἐντὸς τῶν ἐκκλησιῶν πολυτελεῖς λάρνακας (π.χ. ἐντὸς τῆς Μονῆς τῶν Βλαχερνῶν ἐν Ἀρτῇ)³. Ὅπως δὲ ποτε ἀπέναντι τῶν νέου εἰδους μανσωλείων τούτων ἐλάχιστα καὶ σποραδικὰ εἶναι τὰ νεκρικὰ μνημεῖα τῶν ὁψίμων χρόνων, ὅσα διετήρησαν ἀρχαιοτέρας πολυτελεῖς μορφάς, ὡς οἱ μετὰ κιβωρίου τάφοι⁴. Πρόκειται περὶ ἐπαρχιακῶν ἐξαιρέσεων. Εἰς ἀνάλογον ἀπομόνωσιν ὀφείλουν τὴν μορφήν των καὶ οἱ ἰσλαμικοὶ θολοσκέπαστοι νεκρικοὶ θάλαμοι. Οὗτοι ἀποτελοῦν ἐσχάτην ἐπιβίωσιν τῆς ἀρχιτεκτονικῆς τῶν ἐλληνοιστικῶν ὑπεργείων ἡρώων μετὰ λατρευτικῆς αἰθούσης, ἀλλ' εἰς τὰς χώρας, ὅπου, διακοπεῖσα ἐνωρὶς διὰ τῆς ἐπικρατήσεως τοῦ ἰσλαμικοῦ ἢ χριστιανικοῦ παραδόσεις, δὲν ἐξελίχθη αὕτη περαιτέρω — ἐντὸς τοῦ ἰσλαμικοῦ — πρὸς συνένωσιν τοῦ τάφου μετὰ τοῦ τεμένους, ὡς ἀντιθέτως δηλαδὴ συνέβη ἐντὸς τοῦ χριστιανικοῦ· εἰς τὰς ἰσλαμικὰς χώρας ἢ ἀρχιτεκτονικὴ τῶν τάφων δὲν κατέστη δυνατόν νὰ ἀπορροφηθῇ ὑπὸ τῆς ἀρχιτεκτονικῆς τῶν «ἐκκλησιῶν» (ἐνν. τῶν ἰσλαμικῶν τεμενῶν). Εἰς τοὺς ἰδίους λόγους ὀφείλεται καὶ ἡ μέχρις ἐσχάτων, προφανῶς συνεχίζουσα παλαιοχριστιανικὴ παράδοσις, συνήθεια τῆς προσαρτήσεως πολυτελῶν — συνήθως ὀκταγωνικῶν μετὰ τρούλου — μανσωλείων εἰς τὰ τζαμιά. Ἐκ τῶν τελευταίων παραδειγμάτων χριστιανικῶν μανσωλείων προσηρτημένων εἰς μεγαλύτερα κτήρια εἶναι εἰς μὲν τὴν πρωτεύουσαν τὸ σταυρικὸν μανσωλεῖον τοῦ Ἰουστινιανοῦ, προσηρτημένον εἰς τοὺς Ἀγίους Ἀποστόλους⁵, εἰς δὲ τὴν ἐπαρχίαν εἶναι τὰ νεκρικὰ προσκτίσματα τῆς παρὰ τὸ Κράνειον βασιλικῆς τῆς Κορίνθου⁶ καὶ τὰ διώροφα προσκτίσματα τῆς βασιλικῆς Δ τῆς Νέας Ἀγχιάλου (βλ. ἀνωτ. σ. 854), ἀμφοτέρων ἐκκλησιῶν κοιμητηριακῶν.

1 Grabar, I, 314 κέ.

2 Βλ. ἀνωτ. σ. 860.

3 Ἀ. Ὁρλάνδος, Ἀρχ. Βυζ. Μν. Ἑλλ. 2, 1936, 30 κέ.

4 Πρβ. τὸν ἐπὶ τῆς Ἀκροπόλεως τῶν Ἀθηνῶν τάφον (Ἀ. Ξυγγόπουλος, Ἀρχ. Ἑφ. 1931, 80) καὶ τὸν τάφον τοῦ αὐτοκράτορος Ἀλεξίου Δ' ἐν Τραπεζοῦντι (Μητροπολ. Τραπεζοῦντος Χρυσάνθου, Ἡ Ἐκκλησία Τραπεζοῦντος [= Ἀρχεῖον Πόντου τόμ. 4-5] 1933, σ. 386 κέ. εἰκ. 10-11

ἐνθα καὶ βιβλιογρ.). Ὅμοιοι — ὡς θόλος ἐπὶ τεσσάρων κιόνων ἢ κτιστῶν ποδαρικῶν — εἶναι οἱ ἀρχαῖοι μουσουλμανικοὶ τάφοι τῆς Καστοριάς (Ἀ. Ὁρλάνδος, Ἀρχ. Βυζ. Μν. Ἑλλ. 4, 1939, 212 εἰκ. 144).

5 Νικολάου Μεσαρίτου, Ἐκφρασις, 40 (Heisenberg, ἔκ. 85 κέ. καὶ 138 κέ.).

6 Jos. Shelley, Hesperia XII, 1943, 176 κέ.

ΕΠΙΜΕΤΡΟΝ

Οἱ ἀπλοὶ καμαρωτοὶ τάφοι τῆς Δαλματίας.

Ἀνωτέρω ἐπεκαλέσθην συχνὰ παραδείγματα καὶ λεπτομερείας ἐκ νεκρικῶν μνημείων τῆς Δαλματίας. Τὰ μνημεῖα ταῦτα δὲν διαφέρουν ἀπὸ τῶν ἀναλόγων μνημείων ἄλλων τόπων καὶ δὲν θὰ ἤξιζε νὰ γίνῃ περὶ αὐτῶν ἰδιαίτερος λόγος ἐδῶ, ἂν ἡ μορφή των δὲν εἶχε συνδεθῇ πρὸς τὸ πρόβλημα περὶ τῶν ἐξ Ἀνατολῆς ἐπιδράσεων. Συγκεκριμένως ὁ κ. E. Deggve, *Forschungen in Salona III*, 104-105, ἐπικαλούμενος πολιτιστικὰς σχέσεις τῶν δαλματικῶν ἀκτῶν μετὰ τῆς Συρίας καὶ γενικώτερον μετὰ τῆς Ἀνατολῆς, ἐπεχείρησε νὰ ἐξηγήσῃ τὰς ἀρχιτεκτονικὰς μορφὰς ἀρκετῶν καμαρωτῶν τάφων τοῦ Σάλωνος ἐπὶ τῇ βάσει ἀνατολικῶν προτύπων καὶ νὰ φέρῃ ἓν ἀκόμη παράδειγμα ἐξαρτήσεως τῶν καλλιτεχνικῶν μορφῶν τῆς Δαλματίας ἐκ τῆς τέχνης τῆς Ἀνατολῆς.

Διὰ τῆς Ἀνατολῆς ἐξηγεῖ ὁ Deggve ἀφ' ἑνὸς τὴν ἐκατέρωθεν διαδρόμου διάταξιν τῶν τάφων καὶ ἀφ' ἑτέρου τὸν καμαρωτὸν τύπον των.

α) Διάταξις ἐκατέρωθεν διαδρόμου: Ὁ Deggve ἀνήγαγεν εἰς συριακὰ πρότυπα τὴν ἐκατέρωθεν διαδρόμου διάταξιν τῶν ὑπὸ στοιχείον C τάφων τοῦ *Magnusinak*¹. Νομίζω ὅτι ἡ ἀπλὴ παραβολὴ πρὸς συριακὰ παραδείγματα δὲν ἀποτελεῖ ἐπαρκῆ ἀπόδειξιν τοῦ ἰσχυρισμοῦ περὶ τῆς ἐξαρτήσεως τῶν δαλματικῶν τάφων ἐκ τῆς Συρίας, διότι κατὰ τοὺς χρόνους τῆς κατασκευῆς τοῦ ἀνωτέρω δαλματικοῦ ταφικοῦ συμπλέγματος ἢ ἐν λόγῳ διάταξις δὲν ἦτο ἀποκλειστικῶς συριακῆ ἰδιομορφία. Ὡς ἴδωμεν τὰ πράγματα:

Ἡ ἐκατέρωθεν διαδρόμου διάταξις τῶν χριστιανικῶν κτιστῶν τάφων ἀσφαλῶς ἀνάγεται εἰς τὸν κοινότατον τύπον τῶν νεκρικῶν θαλάμων μὲ κλιβανοειδεῖς τάφους (τόπους, *loculi*) εἰς τὰ τοιχώματά των, περὶ τοῦ τύπου δὲ τούτου ὑπάρχει πρᾶγματι ἡ γνώμη ὅτι κατάγεται ἐκ τῆς σημιτικῆς Ἀνατολῆς (Συρίας, Φοινίκης, Παλαιστίνης)². Περὶ τῆς καταγωγῆς του ὅμως ἐκ τῆς Ἀνατολῆς διευπλώθησαν ἐπιφυλάξεις³, ῥητῶς δὲ ὁ C. Watzinger ὡς πατρίδα τῶν *loculi* θεωρεῖ τὴν Ἀλεξάνδρειαν, ἐκ τῆς ὁποίας, ὡς λέγει, μετεδόθη ὁ τύπος εἰς τὴν Φοινίκην κλπ.⁴. Ἐκ τῆς ἰδίας ἐλληνιστικῆς ρίζης ἐξηγοῦνται καὶ οἱ *loculi* τῶν τυρρηνικῶν τάφων⁵.

Ὅταν οἱ ἀλεξανδρινοὶ ἐπενόησαν τοὺς *loculi* εἰς τὰ τοιχώματα τῶν ὑπογείων τάφων τῆς Ἀλεξανδρείας, ἦτο βέβαια δυνατόν νὰ ἔχουν οὗτοι ὑπ' ὄψει ἀρχαῖα αἰγυπτιακὰ παραδείγματα⁶. ἀλλ' ἀνεξαρτήτως τούτου εἶναι ἐπίσης βέβαιον ὅτι διὰ τῶν *loculi* ἐξυ-

1 *Forsch. in Sal.*, III σ. 7 εἰκ. 5-9. Παραβάλλει πρὸς τὰ παραδείγματα H. Cr. Butler, *Syria*, II A σ. 206 εἰκ. 185, σ. 207 εἰκ. 188 καὶ σ. 209 εἰκ. 190 καὶ A. Mader ἐν *Studien zur Geschichte u. Kultur d. Altertums* 8, 1918, εἰκ. 3 (δὲν εἶδον τὸ δημοσίευμα τοῦ Mader).

2 Schreiber, *Die Nekropole* κλπ. 202 κέ. Ὁ Adriani, *Ann. Mus. Greco-Rom.* II, 1933/34-1934/35, 171 διατυπώνει τὴν ἀρνητικὴν ἀπλῶς θέσιν, ὅτι οἱ *loculi* δὲν

εἶναι κλασσικῆς καταγωγῆς.

3 Pagenstecher, *Nekropolis* σ. 166¹⁷⁹. Ἐπιφυλακτικὸς εἶναι καὶ ὁ Adriani, ἔ.δ.

4 Watzinger, *Denkmäler Palästinas*, II, 19-20 καὶ ἐν Th. Wiegand, *Palmyra* 79 κέ.

5 Åkerström, *Studien* κλπ. 173.

6 H. Thiersch, *Jahrb. d.a.I.* XXV, 1910, 63⁸⁴.

πηρέτουν οἱ ἀλεξανδρινοὶ τὰς ἀνάγκας τῆς ταχέως ἀναπτυσσομένης μεγαλοπόλεως¹. Ὁ Pagenstecher θέλει ἀκόμη νὰ βλέπῃ ἐδῶ καὶ πνεῦμά τι κοσμοπολιτικῆς ἰσότητος καὶ ἐκδημοκρατήσεως μεταξὺ τῶν μελῶν τῆς ἑλληνιστικῆς κοινωνίας². Ἀνάλογος εἶναι καὶ εἰς τὰ columbaria ἢ διάταξις τῶν κογχῶν διὰ τὰς τεφροδόχους ἢ καὶ ἡ κατὰ τὸν τύπον τῶν columbaria διάταξις τάφων εἴτε ἐστεγασμένων ἐντὸς νεκρικῆς κρύπτης³ εἴτε ὑπαίθριων⁴. Τὰ ὑπαίθρια columbaria — σειρὰ ἐπιγείων τάφων καθέτων πρὸς τὴν μίαν ἢ πρὸς ἀμφοτέρων τὰς πλευρὰς διαδρόμου — συνεχίσθησαν καὶ κατὰ τοὺς χριστιανικοὺς χρόνους, ἐκ τῶν ὁποίων πιθανῶς προέρχονται οἱ ἐπὶ τοῦ βράχου λαξευτοὶ τάφοι παρὰ τὸ ἐν Ἀγραις Μητροῦν (*Παναγιά στὴν Πέτρα*) ἐν Ἀθήναις⁵. Πρόκειται περὶ ὀρθολογιστικῆς χρησιμοποίησεως τοῦ χώρου, τόσον συνήθους κατὰ τοὺς ἑλληνιστικοὺς καὶ ρωμαϊκοὺς χρόνους, ὥστε νὰ καθίσταται ἄνευ νοήματος ἡ περαιτέρω ἀναζήτησις προτύπων. Ὁ P. Styger ἐξήγησε τὰ columbaria ὡς ἐπινόησιν τῆς μεσαίως εὐπορούσης τάξεως· ἐκείνων δηλαδή, οἱ ὅποιοι δὲν εἶχον ἐπαρκῆ τὰ οἰκονομικὰ μέσα πρὸς ἀπόκτησιν εὐπρεποῦς μνημείου⁶. Ἀλλαχοῦ ἴσως συνετέλεσαν καὶ ἄλλοι λόγοι, π.χ. εἰς τὴν Ρήνειαν, ἀλλὰ πάντως πρόκειται περὶ προσπαθείας πρὸς ἐξοικονόμησιν καὶ λογικὴν διευθέτησιν τοῦ χώρου.

Διάταξιν ὁμοίαν πρὸς τοὺς ὑπὸ στοιχεῖον C τάφους τοῦ Marusinak ἀπαντῶμεν καὶ εἰς τὸ Σπήλαιον τῶν Ἑπτὰ Παίδων ἐν Ἐφέσῳ⁷, εἰς τόπον δηλαδή μὲ ἐμφανῆ καὶ πιεστικὴν τὴν ἀνάγκην ἐξευρέσεως χώρου — διὰ ταφὰς ad sanctos. Τὰ συμπλέγματα ταῦτα τάφων, τοῦ Marusinak καὶ τοῦ Σπηλαίου τῆς Ἐφέσου, ἐνθυμίζουν τὰ columbaria τῆς Ρηνείας καὶ τοῦ Γαλαξειδίου, ὅπου ἐπίσης οἱ τάφοι εἶναι κτιστοί· διαφέρουν μόνον κατὰ τὴν μορφήν τῶν τάφων: εἰς τὰ χριστιανικὰ παραδείγματα οἱ τάφοι εἶναι καμαρωτοί, ἐν ᾧ εἰς τὰ ἐθνικὰ φέρουν οὗτοι ἐπίπεδον κάλυμμα (ἐπὶ πλεον τὰ ἐθνικὰ παραδείγματα ἀπλῶς περικλείονται ἐντὸς ὑψηλοῦ περιβόλου καὶ ἔχουν ἀκάλυπτον τὸν διάδρομον).

Κατὰ ταῦτα ἡ διάταξις τῶν τάφων ἐκατέρωθεν ἢ καὶ πρὸς τὴν μίαν πλευρὰν διαδρόμου, κατὰ τὸν τύπον τῶν τάφων μὲ loculi ἢ κατὰ τὸν τύπον τῶν columbaria, ἀποτελεῖ γενικώτερον ἑλληνιστικῆς καταγωγῆς γνῶρισμα καὶ ὄχι ἀποκλειστικῶς συριακόν· εἰς τὴν ἰδίαν κατηγορίαν — ἑλληνιστικῆς καταγωγῆς — ἀνήκουν καὶ τὰ παραδείγματα ἐκ τῆς Συρίας. Ἀλλὰ νομίζω ὅτι πρέπει νὰ διακόψωμεν ἐδῶ τὴν ἀνάλυσίν μας, διότι ὁ περαιτέρω διαχωρισμός, ὅταν μάλιστα πρόκειται περὶ ὁψίμων μνη-

1 Watzinger, Palmyra ἔ.ἀ.

2 Πρβ. Pagenstecher, Nekropolis 101.

3 Ἑλληνιστικὸν ἥρῳν τῆς Μιλήτου (Th. Wiegand, Jahrb. d.a.I. 21, 1906, Anz. 37 εἰκ. 16).

4 Ρηνείας (ἀνασκαφὴ Δ. Σταυροπούλου) Hesperia XVII, 1948, 245, πίν. 89, Γαλαξειδίου (ἀνασκαφὴ Ἰ. Θρεψιάδου) Jahrb. d.a.I. 57, 1942, Anz. 139 εἰκ. 26 (ἀχρονολόγητα).

5 Ἀ. Σκιαῦ, Πρ. Ἀρχ. Ἐτ. 1897, 78 κέ. πίν. Α'.

6 P. Styger, Heidnische u. christliche Katakomben ἐν Pisciculi (=Ant. u. Christ., Ergänzungs-

band I, Münster i. W. 1939) 268 κέ. Πρβ. I. Kollwitz (Ph. Oppenheim †) ἐν Reallex. f. Ant. u. Christ. 3 (1955) 245 κέ. (ἄρθρ. Columbarium).

7 Fr. Miltner ἐν Forschungen in Ephesos IV, 2 σ. 27 κέ. εἰκ. 20 κέ. Ταφικὰ συστήματα μετὰ διαδρόμων ἐσημειώθησαν καὶ εἰς τὸν Βόλον (Ν. Γιαννόπουλος, Ἐπ. Ἐτ. Βυζ. Σπ. 12, 1936, 408) καὶ εἰς τὴν Θεσσαλονίκην (Πελεκανίδης ἐν Archaeology ἔ.ἀ. εἰκ. 7). Πρβ. καὶ τὴν διάταξιν εἰς Κροῦπνικ (Rachénon, ἔ.ἀ.).

μείων, είναι δύσκολος άνευ τῆς βοήθειας ρητῶν μαρτυριῶν, ἀλλὰ καὶ ἴσως άνευ πρακτικῆς σημασίας.

β) Καμαρωτὴ μορφή: Διὰ τὴν ἐξηγήσῃ τὴν καμαρωτὴν μορφήν τῶν δαλματικῶν τάφων ὁ Dyggve προσήγαγε παλαιομεσοποταμιακὰ παραδείγματα ¹, τῶν ὁποίων εἶναι πράγματι ἀξιοσημείωτος ἡ ὁμοιότης πρὸς τοὺς χριστιανικοὺς καμαρωτοὺς τάφους. Ἄλλ' ἀνεξαρήτως τοῦ ὅτι ὁ καμαρωτὸς τάφος ἀπετέλει κατὰ τοὺς παλαιοχριστιανικοὺς χρόνους μορφήν λίαν διαδεδομένην (βλ. ἄνωτ. σ. 847 κέ.), νομίζω ὅτι πρέπει νὰ προσέξωμεν τὴν διαφορὰν ὕφους. Οἱ χριστιανικοὶ καμαρωτοὶ μετὰ διόδου τάφοι παρέχουν τὴν ἐντύπωσιν σχετικῆς εὐρυχωρίας, ἀνέσεως τοῦ νεκροῦ ἐντὸς τοῦ τάφου του, ἐν ᾧ οἱ παλαιομεσοποταμιακοὶ τάφοι φαίνονται στενόχωροι, ἀσφυκτικοί. Ἡ διαφορὰ τοῦ ὕφους των προδίδει καὶ διαφορὰν νεκρικῶν ἰδεῶν, ἐκ τῶν ὁποίων ἐξαρτῶνται ἀντιστοίχως οἱ τάφοι οὗτοι.

Οἱ χριστιανικοὶ τάφοι φαίνονται προσιτώτεροι εἰς τοὺς ζῶντας· ἐντὸς αὐτῶν ἀναπαύονται ὑπάρξεις εὐμενεῖς, οἰκεῖαι, μετὰ τῶν ὁποίων οἱ ζῶντες τελοῦν ἐν κοινωνίᾳ διὰ τῆς νεκρικῆς λατρείας, ἀμοιβαίως εὐεργετούμενοι. Πιστεύεται ὅτι οἱ νεκροὶ διάγουν τὸν περαιτέρω βίον των ἐντὸς τῶν νεκρικῶν κατοικιῶν των· διὰ τοῦτο οἱ τάφοι των εἶναι εὐχάριστοι «οἴκοι», ὅχι δὲ σπανίως οἱ τοῖχοί των γίνονται χαρωποί, καλυπτόμενοι διὰ γραπτῶν διακόσμων ². Οἱ χριστιανικοὶ καμαρωτοὶ τάφοι ἀποπνέουν κάποιαν ψευδαίσθησιν ζωῆς. Ἐντὸς τῶν «οἴκων» των τούτων οἱ νεκροὶ ἀναπαύονται, κατακείμενοι ἐπὶ κλίνης, ἐννοεῖται εὐτελοῦς ³, ἢ καὶ ἐντὸς ἰδιαίτερας θήκης ἕκαστος ⁴. Ὁ θάνατος θεωρεῖται ὕπνος, προέκτασις τῆς ζωῆς, ἀπλῶς δὲ «κοιμητήριον» ὁ τάφος. Αἱ ἰδέαι αὗται, ἐν τῇ πλαισίῳ πάντοτε τῆς χριστιανικῆς περὶ θανάτου παραδόσεως, ἀνάγονται εἰς τὴν γενικωτέραν περὶ τοῦ νεκροῦ ἀντίληψιν, ὡς περὶ δυνάμεως ἀγαθοποιου ⁵ καὶ μὴ ὑποκειμένης εἰς περιορισμούς. Οἱ χριστιανικοὶ δὲ καμαρωτοὶ τάφοι προϋποθέτουν ἄμεσον, καθὼς εἶδομεν, παράδοσιν ἐπιβλητικῆς ἀρχιτεκτονικῆς τάφων, ὡς οἰκιῶν ἢ ὡς ναῶν, ἐν μέσῳ τῆς κοινωνίας τῶν ζώντων.

Ἀντιθέτως οἱ μεσοποταμιακοὶ καμαρωτοὶ τάφοι φαίνονται μικρῶν διαστάσεων κατασκευαί, χαμηλοὶ ἀτομικοὶ τάφοι, στενόχωροι καὶ ἀσφυκτικοί, καθὼς παρατηρήσαμεν· φαίνονται τάφοι ὡς φυλακαὶ καὶ ὅχι ὡς κατοικίαι τῶν νεκρῶν. Οἱ νεκροὶ δὲ τῶν

¹ Tà Forsch. in Salona, III, εἰκ. 126 καὶ 127 ἐκ τῶν Mitt. d. deutsch. Orientalgesellschaft. 4 ἀριθ. 40 σ. 31 εἰκ. 8 καὶ ἀριθ. 25 σ. 55 εἰκ. 11 (ἐν Ἀθήναις δὲν εὑρον τὴν σειρὰν τῶν Mitteilungen τούτων).

² Brondsted 136 εἰκ. 127-129, Bulic-Egger, II, 37, Rendić-Miočević, ἔ.ἀ. Πρβ. τὰ παραδείγματα εἰς Σόφριαν (Kr. Miatev, Ἡ διακοσμητικὴ ζωγραφικὴ τῆς νεκροπόλεως τῆς Σαρδικῆς, Σόφρια 1925, βουλγαρ.), τὰ ἐλλαδικὰ εἰς Θεσσαλονίκην (Ἀ. Ξυγγόπουλος, Ἀρχ. Δελτ. 9, 1924-25, Παράρτ. σ. 66-67 καὶ Πελεκανίδης, ἔ.ἀ. εἰκ. 8), Βόλον (Ν. Γιαννόπουλος, Ἐπ. Ἐτ. Βυζ. Σπ. 12, 1936, 407), Ἐδεσσαν (Μονὴ Ἀγίας Τριάδος) (Α. Plassart, Bull. Corr. Hell. 47, 1923, 188 κέ.) κ.ἀ. Γενικώτερον περὶ τοῦ τάφου ὡς οἴκου βλ. Franz Cumont, Lux perpetua, Paris 1949, 15, 24 κέ.

³ Bulic-Egger, Forsch. in Sal. II, 36 κέ. εἰκ. 34-36. τάφος εἰς Lopusu (βλ. ἄνωτ. σ. 847) κ.ἀ. Πρβ. Ἀ. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, Ἀνάλεκτα Ἱεροσολυμ. Σταχνολογίας, 5, ἐν Πετροπόλει 1898, 38 στίχ. 15 κέ. (καὶ παρὰ Γ. Σπυριδάκη ἐν Ἐπετ. Ἐτ. Βυζ. Σπουδ. Κ', 1950, 158-159).

⁴ Πρβ. τὴν ἐκ Σαλαμῖνος ἐπιγραφὴν τοῦ Ἀγάθωνος: Οἶκος αἰώνιος Ἀγάθωνος ἀναγνώστου καὶ Εὐφημίας ἐν δυοὶ θήκαις, ἰδίᾳ ἕκαστῳ ἡμῶν (C.I.G. IV ἀριθ. 9303), C. Bayet, De titulis Att. christ. ἀριθ. 107, Στ. Κοιμανούδη, Ἀττικῆς Ἐπιγρ. Ἐπιτύμβ. ἀριθ. 3504).

⁵ Fr. Pfister, Die Religion der Griechen u. Römer, Leipzig 1930, 140, 143 καὶ RE³ XI 2117, 2179-80 (ἀρθρον τοῦ ἰδίου).

τάφων τούτων—ἀν καὶ ἀπαντᾷ καὶ ἐν Μεσοποταμίᾳ ἢ λατρεία πρὸς τοὺς νεκροὺς (τάφοι ἡγεμόνων)—οἱ νεκροὶ ἐδῶ θεωροῦνται δυνάμεις μᾶλλον κακοποιοί, ἐχθρικά¹, ἀπὸ τῶν ὁποίων φροντίζουν νὰ ἀσφαλισθοῦν οἱ ζῶντες διὰ τῆς κατακρατήσεως τῶν δυνάμεων τούτων ἐντὸς τῶν τάφων. Καὶ οἱ μεσοποταμιακοὶ τάφοι εἶναι κατοικίαι ἐπίσης, ἀλλὰ κατοικίαι ὅχι εὐχάριστοι· πρόκειται περὶ ὀμιχλωδῶν τόπων, περὶ σκοτεινῶν φυλακῶν². Ἡ καμαρωτὴ κορύπτη τῶν ἀνατολικῶν τάφων εἶναι συνώνυμος πρὸς τὸ σπήλαιον³.

Κατόπιν τῶν ἀνωτέρω νομίζω ὅτι δὲν δικαιολογεῖται τῶν χριστιανικῶν καμαρωτῶν τάφων τῆς Δαλματίας ἢ ἐξήγησις μέσφ τῆς Συρίας καὶ τῆς Μεσοποταμίας. Ἀρχιτεκτονικαί τινες μορφαὶ τοῦ μαρτυρίου τοῦ Ἀναστασίου, θεωρούμεναι ἀνατολικῆς προελεύσεως⁴, νομίζω ὅτι δὲν μᾶς ὑποχρεώνουν νὰ ἴδωμεν πανταχοῦ μορφὰς ἀνατολικὰς. Καὶ ὁ Schlunk τελευταίως, ἐξ ἀφορμῆς τοῦ μαρτυρίου τῆς La Alberca, δέχεται περὶ τοῦ μαρτυρίου τοῦ Ἀναστασίου, ὅτι ὁ τύπος του δὲν εἶναι τόσον στενῶς συνδεδεμένος μὲ τὴν Ἀνατολήν⁵.

ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΠΑΛΛΑΣ

1 Pfister, ἔ.ἀ

2 A. Parrot, *Malédiction et violations des tombes*, Paris 1939, 169 κέ.

3 Πρβ. τὴν ἐπιγραφὴν: *τὸ μνημεῖον καὶ τὸ σπήλαιον* (=ὑπόγειον καμάραν) *ἐκδομήσαν τοῦ μανσωλείου* τῶν υἱῶν τοῦ Βηλσούρου ἐν Παλμύρᾳ (C. Watzinger-K. Wulzinger, *Palmyra* 57 ἀριθ. 68). Καὶ τῶν τάφων τῆς

Παλμύρας ἢ καμάρα ἴσως κατάγεται ἐκ τῆς ἐλληνιστικῆς παραδόσεως. Μόνον ὁ ὅρος «σπήλαιον» εἶναι φορεὺς ἰδεῶν ξένων πρὸς τὴν ἔννοιαν τοῦ ἐλληνιστικοῦ «οἴκου».

4 R. Egger, *Bull. Inst. Arch. Bulg.* X, 1936, 220 κέ. Πρβ. καὶ Dyggve, αὐτόθ. 236-37.

5 Schlunk, ἔ.ἀ.